

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
*Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap*

Aanwijzingsprogramma Post 65 rijksmonumenten

4 september 2025

Inhoud

Vooraf	3
1. Het Programma Post 65 Erfgoed	3
Verkenning Post 65	3
Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand	3
Een programma Post 65 Erfgoed	4
2. Het aanwijzingsprogramma Post 65.....	5
Beleidskader	5
Advies Raad voor Cultuur	5
Reactie minister	6
De longlist	6
Typologieën	6
Verhaallijnen	7
Selectiecriteria	8
1. Criteria voor de locaties	8
2. Additionele criteria voor de locaties	8
3. Criteria voor de selectie als geheel	9
3. Het aanwijzingsprogramma voor de eerste vijftien Post 65 rijksmonumenten	10
De opdracht.....	10
De selectie.....	10
4. De vijftien in vogelvlucht en beschreven	14
Ecokathedraal, Mildam	16
Waardering	18
Bronnen	18
Rodahal, Kerkrade	19
Waardering	21
Bronnen	21
Watertoren, Eindhoven.....	22
Waardering	24
Bronnen	25
Broken Circle/Spiral Hill, Emmen	26
Waardering	27
Bronnen	27
Gebouw voor Elektrotechniek TU Delft.....	28
Waardering	30
Bronnen	30
Centraal Beheer, Apeldoorn.....	31
Waardering	33

Bronnen	33
Stadhuis Terneuzen	34
Waardering	36
Bronnen	36
Kasbah, Hengelo	37
Waardering	39
Bronnen	39
Eemsmondgebouw, Delfzijl	40
Waardering	42
Bronnen	42
Yunus Emre Moskee, Almelo	43
Waardering	45
Bronnen	45
Blauwe Golven, Arnhem	46
Waardering	48
Bronnen	48
Emmauskkerk, Nieuwegein.....	49
Waardering	51
Bronnen	51
Hubertushuis, Amsterdam	52
Waardering	54
Bronnen	55
De Musketon, Utrecht	56
Waardering	58
Bronnen	58
Station Lelystad Centrum	59
Waardering	61
Bronnen	61
Colofon	62

Vooraf

Dit document behelst een aanwijzingsprogramma voor vijftien rijksmonumenten uit de periode 1965-1990, ook wel bekend als Post 65. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) is voornemens deze vijftien monumenten op korte termijn aan de rijksmonumentenlijst toe te voegen, vooruitlopend op een aanwijzingsprogramma voor Post 65 erfgoed dat in 2026 moet uitmonden in een selectie van rond de 150 nieuwe rijksmonumenten.

In het navolgende worden de achtergrond, context en inhoud van het aanwijzingsprogramma voor deze eerste Post 65 rijksmonumenten geschetst. Achtereenvolgens komen aan bod: de voorgeschiedenis en totstandkoming van het Programma Post 65 Erfgoed, het aanwijzingsprogramma Post 65 en het aanwijzingsprogramma voor de eerste vijftien Post 65-rijksmonumenten.

1. Het Programma Post 65 Erfgoed

Verkenning Post 65

Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet in de Tweede Kamer in 2015 kondigde de minister van OCW aan verkenningen te zullen uitvoeren naar een aantal erfgoedthema's, vooruitlopend op een mogelijk aanwijzingsprogramma voor rijksmonumenten. Dit voornemen is opgenomen in de Toelichting op de 'Beleidsregel Aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet' van 30 juni 2016. In 2017 zijn vier verkenningen gestart, waarvan één naar erfgoed uit de periode 1965-1990, kortweg Post 65. Dit onderzoek was een logisch vervolg op eerdere onderzoeks- en aanwijzingsprogramma's van onroerend erfgoed, met de Wederopbouwperiode 1940-1965 als laatste. Het jaar 1965 was zodoende een logisch startpunt voor de verkenning. De andere begrenzing was het jaar 1990. Rond die tijd vond een duidelijke cesuur plaats, met onder meer de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en de VINEX, de eerste Architectuurnota, vergaande decentralisatie van rijksbeleid, waaronder de Monumentenwet 1988, maar ook politieke omwentelingen in Europa en veranderingen in het onderwijs. Bovendien bood 1990 als eindjaar ons voldoende historische distantie voor reflectie en een objectief oordeel over de betekenis van dit jonge erfgoed.

Onderzoek naar het erfgoed uit de jaren 1965-1990 was nodig, omdat de gebouwen en stedelijke en landelijke gebieden uit deze periode steeds meer onderwerp zijn van (grootschalige) transformatie: verduurzaming, energietransitie, klimaatopgaven, herbestemming, groei en krimp in de agrarische sector en bouw- en woontechnische verbeteringen. Een andere aanleiding was de komst van de Omgevingswet. De Nationale Omgevingsvisie (NOVI) benoemt het behouden en versterken van cultureel erfgoed als nationaal belang. Dit belang krijgt een uitwerking in lokale omgevingsvisies, waarin de erfgoedwaarden van de periode na 1965 zullen moeten worden meegenomen. Om deze erfgoedwaarden te kunnen vaststellen was echter meer kennis van de Post 65 periode nodig.

Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand

De rapportage van de Verkenning Post 65 verscheen in oktober 2019 onder de titel *Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*. De rapportage schetst de belangrijkste maatschappelijke, ruimtelijke en sociaal-economische ontwikkelingen in deze periode en hun weerslag op de fysieke leefomgeving. Deze leefomgeving bestaat uit een ongekend grote hoeveelheid bouwwerken en constructies, infrastructuur, tuinen, parken en landschappen, stedelijke gebieden, inrichting en aankleding van de openbare

ruimte waaronder omgevingskunst en interieurs. Volgens de BAG gaat het om zo'n vier miljoen bouwwerken; een kwart van de woningen in ons land is in deze periode gebouwd. Verweven met onze persoonlijke geschiedenis dragen deze bouwwerken en structuren bij aan onze gezamenlijke identiteit. Met de maatschappelijke en ruimtelijke opgaven waarvoor wij staan is nu het moment om te bepalen wat dat erfgoed is, welke betekenis wij eraan geven en te behouden wat onze leefomgeving herkenbaar maakt en identiteit geeft.

In haar beleidsreactie op de uitgevoerde verkenningen (Kamerbrief met beleidsreactie op verkenningen erfgoedthema's d.d. 28 april 2020) stelde minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ingrid van Engelshoven dat het Post 65 erfgoed een afspiegeling vormt van maatschappelijke ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de huidige inrichting van ons land. Zij verzocht de RCE samen met de Post 65 erfgoedgemeenschap voort te gaan met het opbouwen van kennis en een waarderings- en selectiekader voor gebouwd erfgoed en openbare ruimte op te stellen. Dit zou ons moeten helpen te bepalen welk erfgoed uit deze periode van nationaal belang is, dat wil zeggen wat bij uitstek de geschiedenis van onze maatschappij in deze periode vertelt of staat voor toonaangevende ontwikkelingen in kunst, architectuur en ontwerp. Daarnaast vroeg de minister de RCE om verkenningen van de inbreng van Post 65 erfgoed bij actuele opgaven in de leefomgeving en de problematiek rond kunst in de openbare ruimte van na 1965.

Een programma Post 65 Erfgoed

In januari 2023 stelde kamerlid Lucille Werner (CDA) staatssecretaris voor Cultuur en Media Gunay Uslu schriftelijk vragen over bedreiging van cultureel erfgoed uit de periode 1965-1985. In haar antwoord onderschreef de staatssecretaris het belang van het erfgoed van na 1965 en onderkende zij dat gebouwen uit deze periode worden gesloopt (Antwoorden op Kamervragen over bedreiging van cultureel erfgoed van na 1965 d.d. 7 februari 2023). Zij kondigde aan, in vervolg op stappen die haar voorganger reeds had gezet, de RCE opdracht te hebben gegeven een programma Post 65 te starten. Vanwege de grote ruimtelijke opgaven en de impact daarvan op het erfgoed, zou dat programma in elk geval een (beperkt) selectie- en aanwijzingsprogramma en een inventarisatie van karakteristieke gebieden uit de periode 1965-1990 behelzen. De basis hiervoor vormde een eerste overzicht van mogelijk behoudenswaardige gebouwen dat de RCE in samenspraak met andere overheden en belangenorganisaties had opgesteld. De staatssecretaris bevestigde deze opdracht in haar Kamerbrief met beleidsreactie op beleidsdoorlichting Erfgoed d.d. 12 juni 2023.

2. Het aanwijzingsprogramma Post 65

Beleidskader

Op grond van artikel 3.1 van de Erfgoedwet kan de minister van OCW ambtshalve besluiten een monument dat van algemeen belang is vanwege zijn schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde aan te wijzen als rijksmonument. Het beleid voor het gebruik van deze bevoegdheid is vastgelegd in de Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet (Stcrt. 2016, 33906).

In artikel 4 is vastgelegd dat de aanwijzing van monumenten als rijksmonument bij voorkeur geschiedt op basis van een aanwijzingsprogramma. Op basis van de artikel 10 in de Beleidsregel kan de minister monumenten die zijn ontworpen na 1965 uitsluitend aanwijzen als rijksmonument op basis van een aanwijzingsprogramma.

De toelichting bij de beleidsregel vermeldt over aanwijzingsprogramma's het volgende.

In de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel voor de Erfgoedwet is aangegeven dat de werkwijze om te werken met beperkte aanwijzingsprogramma's kan worden gecontinueerd. Vandaar dat in deze beleidsregel een daartoe strekkende bepaling is opgenomen. De Raad voor Cultuur adviseert niet langer in individuele aanwijzingsprocedures, maar blijft net als voorheen om advies gevraagd worden op de aanwijzingsprogramma's.

Anders dan bij de voorgaande beleidsregels is nog niet aangegeven welke aanwijzingsprogramma's zullen worden geïnitieerd. Wel zal de RCE enkele verkenningen uitvoeren, waarna besluitvorming zal plaatsvinden over een mogelijk aanwijzingsprogramma (of verbeterprogramma). Het is echter niet een vanzelfsprekendheid dat aanwijzing van rijksmonumenten in alle gevallen een logisch vervolg is. De inzet kan ook zijn dat cultuurhistorische waarden planologisch of anderszins worden geborgd.

(...)

Een gestructureerde aanpak heeft als voordeel dat de desbetreffende categorie monumenten of archeologische monumenten in één keer integraal kan worden gezien en afgezet tegen het bestaande rijksmonumentenbestand. Selectie kan dan in een breder kader plaatsvinden.

Advies Raad voor Cultuur

Op 31 maart 2025 heeft de minister voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een concept aanwijzingsprogramma voor een eerste 12 Post 65 rijksmonumenten voor advies gezonden aan de Raad voor Cultuur. De Raad heeft zijn advies uitgebracht op 17 juli 2025.

Bij briefadvies van 17 juli 2025, kenmerk: RVC-2025-070 heeft de Raad voor Cultuur advies gegeven over een concept van het voorliggende aanwijzingsprogramma, met daarin een selectie van twaalf monumenten in negen provincies. De raad adviseert om, met het oog op het verkrijgen van positieve aandacht en draagvlak, elke provincie vertegenwoordigd te laten zijn in de eerste aanwijzingen van Post 65-rijksmonumenten door het Rijk. Daarnaast adviseert hij zowel nu in de aanwijzing als in toekomstige aanwijzingsprogramma's zorg te dragen voor een betere onderbouwing van gemaakte keuzes zodat die voor iedereen navolgbaar zijn. Tot slot adviseert de raad om in

toekomstige aanwijzingsvoorstellen meer aandacht te schenken aan de groene openbare ruimte en het landschap en/of landelijk gebied in het bijzonder.

Reactie minister

Het advies van de raad heeft geleid tot aanpassing van het aanwijzingsprogramma. Een betere landelijke spreiding kan worden bereikt door voor elke provincie minimaal één monument te selecteren. Om hieraan gevolg te geven heeft de RCE drie monumenten extra geselecteerd in Noord-Holland, Drenthe en Noord-Brabant. Door daarbij te kiezen voor een wooncomplex, een groene aanleg en een industrieel object wordt het inhoudelijke verhaal onder het beschermingsprogramma evenwichtiger.

In paragraaf 3 is een meer uitgeschreven motivering opgenomen ter onderbouwing van de selectie van de vijftien monumenten. Ook bij toekomstige programma's zal hieraan aandacht besteed worden. Datzelfde geldt voor de aandacht die de raad vraagt voor de groene openbare ruimte en het landschap. Binnen het RCE-programma Post 65 vindt momenteel een inventarisatie plaats van interessante gebieden. Daarbij gaat het om het karakteriseren van waardevolle stedelijke en landelijke gebieden en het bepalen van de manier van omgaan, zoals het opnemen in het ruimtelijke beleid van de verschillende overheidslagen.

De longlist

Als basis voor de selectie van Post 65 monumenten heeft de RCE een longlist opgesteld. Hieraan ligt geen systematische inventarisatie ten grondslag zoals uitgevoerd voor eerdere aanwijzingsprogramma's. Zo maakte voor het aanwijzingsprogramma Wederopbouw een tiental RCE-medewerkers en externen gedurende zeven jaren 25 categoriale studies, met daarin per gebouwtype de ontwikkelingsgeschiedenis en een preselectie van mogelijk waardevolle locaties. Voor Post 65 waren niet dergelijke systematische studies uitgevoerd, behoudens onderzoeken naar kerkgebouwen en -interieurs, architectenoeuvres, tuinaanleg, kunst in de openbare ruimte en omgevingskunst.

In plaats daarvan werd de longlist op een participatieve wijze samengesteld en kregen externen daarbij een grotere rol toebedeeld dan voorheen. Deze werkwijze weerspiegelt de verschuiving in de erfgoedzorg van een aanpak op basis van een beoordeling door experts naar een gedeelde waardebeoordeling door middel van participatie en burgerbetrokkenheid. Vanaf het begin is bij het samenstellen van de longlist gehoor gegeven aan de wens tot burgerparticipatie. Dit gebeurde onder meer met een Instagram-fotowedstrijd, twee online publiekspeelingen en bijeenkomsten van architecten, architectuurhistorici, stedenbouwkundigen en erfgoedprofessionals. Dit leverde suggesties op voor potentiële Post 65 rijksmonumenten.

De longlist groeide ook aanzienlijk door de gevraagde inbreng aan belangenverenigingen. Erfgoedvereniging Heemschut leverde provinciale lijsten aan en ook andere erfgoedorganisaties en gemeenten kwamen met inventarisaties, evenals Rijkswaterstaat en de Nederlandse Tuinenstichting. Ook burgers, eigenaren en belanghebbenden droegen locaties voor.

Typologieën

Mede op basis van bestaande typologieën zijn voor Post 65 tien categorieën benoemd waarin de verschillende typen gebouwde en aangelegde objecten en complexen kunnen worden ondergebracht. Deze categorieën, met een niet uitputtende indicatie van wat daaronder valt, zijn:

- Wonen (woonhuizen, rijtjeswoningen, wooncomplexen, woonerven, flats, begeleid wonen, bejaardentehuizen);

- Bestuur en overheidstaken (ministeries, provincie- en raadhuisen, gerechtsgebouwen, brandweer, politie, belastingkantoren, postkantoren, defensiegebouwen);
- Economie (banken, verzekeringen, handelskantoren, bedrijfskantoren, winkelcentra, warenhuizen);
- Productie (fabrieken, laboratoria, onderzoeksinstituten, boerderijen, bio-industrie);
- Techniek en infrastructuur (energiecentrales, trafo's, jaknikkers, windturbines, havenkranen, bruggen, sluizen, waterwerken, [spoor]wegen, bushaltes, stations, vuurtorens);
- Religie (kerken, gebedshuizen, moskeeën, tempels);
- Vorming (onderwijsgebouwen [van kleuterschool tot hoger onderwijs], muziekscholen, conservatoria, kunstacademies);
- Vrije tijd en cultuur (theaters, musea, bioscopen, horeca, bibliotheken, pretparken, disco's, hangplekken, sportparken, kunst in de openbare ruimte, omgevingskunst, landart, herdenkingsmonumenten);
- Welzijn (ziekenhuizen, sanatoria, gezondheidscentra, buurthuizen, multifunctionele centra);
- Groen (tuinen, parken, begraafplaatsen, recreatielandschappen, bezoekerscentra bij natuurgebieden).

Verhaallijnen

Om duiding te kunnen geven aan de enorme voorraad Post 65 erfgoed en potentiële rijksmonumenten beter te kunnen selecteren, heeft de RCE verhaallijnen opgesteld. Deze beschrijven maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 1965-1990 die van invloed zijn geweest op de vorming van de samenleving en het aanzien van de gebouwde omgeving. De thematische verhaallijnen zijn: welvaart, groei, actie!, vrijheid en milieu. Daarnaast is er het thema 'ordenen', dat staat voor de inspanningen van de overheid om de ruimtelijke claims van deze ontwikkelingen tegen elkaar af te wegen en een plek te geven (www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed/verhalen-en-tijddlijnen).

De Post 65 periode is er een van toenemende welvaart. De aardgasbaten maken het mogelijk de economische groei van de naoorlogse jaren door te zetten en de welvaart stijgt, zowel op nationaal als op individueel niveau. De overheid tuigt een uitgebreide verzorgingsstaat op en stelt haar burgers in staat volop te recreëren en consumeren. The sky is the limit; in de jaren zestig opent zich een nieuwe wereld vol economische groei, maatschappelijke en culturele ontplooiing, toenemende mobiliteit, schaalvergroting en mondialisering. De overheid tracht alle ontwikkelingen in goede banen te leiden, maar het besef neemt toe dat al deze groei een wissel trekt op het milieu en niet onbegrensd kan blijven. Tegelijk merken we door twee oliecrises de negatieve gevolgen van de mondialisering en moet de overheid met heftige maatregelen alle zeilen bijzetten om de economische crisis en de toegenomen werkloosheid in te perken.

De burger laat zich echter niet meer zomaar vertellen wat te doen en vooral jongeren voeren op alle fronten actie: tegen de gevestigde orde, het gezag, vrouwendiscriminatie, oorlogen, wapenrusting, kernenergie, milieuvervuiling en het woonbeleid. Het wantrouwen van kritische jongeren in de gevestigde orde leidt tot een ver doorgevoerde democratisering van de samenleving en een opschudding van de sociale instituties. Hoe we ons als burger tot de gemeenschap verhouden wordt niet langer bepaald door de codes van de sociaal-culturele zuilen. Voortaan is het bevrijde individu de maat van alle dingen. In deze periode liggen ook de wortels van onze bezorgdheid om het voortbestaan van de wereld en het leefklimaat van mens, dier en plant. Het 'milieu' krijgt een

bijzondere betekenis in het denken en het ontwerpen aan Nederland. Voor het eerst is ongebreidelde groei niet meer zo vanzelfsprekend.

Selectiecriteria

Het aanwijzingsprogramma Post 65 beoogt het vergroten van de aandacht en waardering voor bijzondere en waardevolle locaties (architectuur, groenaanleg, kunst in de openbare ruimte, etc.) uit de jaren 1965-1990. Deze locaties weerspiegelen het bijzondere karakter van deze periode. De opgave is om uit ruim vier miljoen locaties een beperkte selectie te maken van zaken die in aanmerking komen voor aanwijzing als rijksmonument. Deze selectie geeft tevens een maatstaf voor de cultuurhistorische waardering van het erfgoed uit deze periode dat niet als rijksmonument is beschermd, maar waarmee met zorg dient te worden omgegaan. De selectiecriteria die wij hierbij hanteren zijn driedig: criteria voor de locaties, additionele criteria voor de locaties die kunnen helpen bij het maken van een selectie, en criteria voor de selectie als geheel. Bij de selectie telt het jaar van oplevering. De grens van 1990 kan alleen met één of twee jaar worden overschreden in het geval ontwerp en uitvoering grotendeels daarvoor hebben plaatsgevonden. Objecten waarvoor een besluit tot sloop is genomen worden niet geselecteerd.

1. Criteria voor de locaties

De hierboven genoemde verhaallijnen vormen het startpunt van de selectie. Daarbij gaat het om de vraag in hoeverre een locatie een of meer verhaallijnen representeert.

Daarnaast gelden de bestaande 'Waarderingscriteria voor gebouwd en aangelegd (groen) erfgoed' (www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/groen-erfgoed/waarderen-van-groen-erfgoed/waarderingscriteria-groen-erfgoed). Deze hebben betrekking op cultuurhistorische waarden, architectuur-, kunst- en tuinhistorische waarden, situationele en ensemblewaarden, gaafheid en herkenbaarheid, en zeldzaamheid. Deze criteria wegen niet allemaal even zwaar. Door het gebruik van verhaallijnen als selectie criterium ligt in dit aanwijzingsprogramma meer dan voorheen de nadruk op de cultuurhistorische waarden. Het gaat dan om de vraag in hoeverre het monument representatief is voor een of meer maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode. Tegelijkertijd vraagt, mede hierdoor, het criterium 'gaafheid' om een relativering. Monumenten zijn immers geen statische objecten en kunnen worden aangepast aan eisen van nieuw gebruik, voortkomend uit ontwikkelingen in de maatschappij. Veel gebouwen uit de periode 1965-1990 zijn inmiddels gerenoveerd en/of verduurzaamd, wat soms heeft geleid tot veranderingen in de verschijningsvorm maar de cultuurhistorische waarde niet wezenlijk heeft aangetast.

2. Additionele criteria voor de locaties

Voor de individuele locaties gelden ook additionele criteria; 'pluspunten' die van belang kunnen zijn wanneer een keuze moet worden gemaakt tussen locaties die wat betreft waardering even hoog 'scoren'.

- Het object is van buiten te bezichtigen of openbaar toegankelijk;
- Het object draagt bij aan een meerstemmig monumentenbestand;
- Het object is van betekenis voor actuele opgaven en ontwikkelingen;
- Het object heeft een link met wat in het programma Koude Oorlog is geïnventariseerd;
- Er is sprake van actieve betrokkenheid van eigenaar en/of anderen bij instandhouding;
- Er is sprake van draagvlak voor aanwijzing bij belanghebbende(n).

Positief behoudsperspectief

Aanvullend op de twee laatste criteria, die al in belangrijke mate bijdragen aan het behoud van monumenten, zijn ook de andere omstandigheden relevant. Daarbij gaat het om de vraag wat op basis van de huidige situatie het duurzaam behoudsperspectief is. Uiteraard is dit een momentopname. Belangrijke aspecten zijn dan een passend gebruik of zicht daarop, ontwikkelingen in de omgeving die bijdragen aan de instandhouding, en klimaatrisico's en adaptieve mogelijkheden van het gebouw of de aanleg.

3. Criteria voor de selectie als geheel

Naast de criteria voor de locaties zijn er criteria voor de selectie als geheel. Deze moeten ervoor zorgen dat de uiteindelijke set Post 65 monumenten op meerdere vlakken een representatieve afspiegeling van de periode vormt. Deze criteria zijn:

Alle verhaallijnen aan bod

In de selectie zijn alle eerder genoemde verhaallijnen vertegenwoordigd.

Spreiding typologieën

In de selectie zijn alle categorieën en zoveel mogelijk verschillende typen gebouwen, complexen en groen vertegenwoordigd. Ook wordt plaats ingeruimd voor kunst in de openbare ruimte.

Nationale spreiding

De selectie biedt een evenwichtige spreiding over Nederland, die een afspiegeling is van de hoeveelheid gerealiseerde gebouwen en (groen)aanleg uit deze periode.

Spreiding in tijd

De selectie bevat zaken uit verschillende perioden binnen het tijdvak 1965-1990; gestreefd is naar zoveel mogelijk spreiding in tijd.

Spreiding ontwerpopvattingen en architectuurstromingen

De selectie bevat verschillende relevante ontwerpopvattingen en architectuurstromingen.

3. Het aanwijzingsprogramma voor de eerste vijftien Post 65 rijksmonumenten

De opdracht

Op 11 juni 2024 gaf staatsecretaris voor Cultuur en Media Fleur Gräper de RCE opdracht om, mede gezien een aantal urgente casussen, reeds op kortere termijn de erfgoedopgave van de periode van na 1965 zichtbaar te maken door middel van aanwijzing van een selectie van monumenten (nota 46073785 en aanvullende nota 46440675). Hiermee wordt beoogd positieve aandacht te genereren voor deze nieuwe erfgoedcategorie, een behoudsperspectief te bieden, een aantal monumenten veilig te stellen voor de toekomst en een voorbeeld te geven aan andere overheden. Deze set moet exemplarisch zijn voor Post 65 en dienen als een stimulerende voorpost voor de waardering bij burgers en als oproep aan andere overheden om goed om te kijken naar hun eigen jonge erfgoed.

De RCE werd opgedragen om op basis van de vastgestelde waarderingscriteria een concept aanwijzingsprogramma voor maximaal twaalf monumenten op te stellen. Het zou moeten gaan om herkenbare voorbeelden van bouw en aanleg uit de jaren 1965-1990, die exemplarisch zijn voor maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode zoals beschreven in de verhaallijnen. Bij de selectie zou gebruik moeten worden gemaakt van de participatief tot stand gekomen longlist, terwijl ook de bij de staatssecretaris en de RCE voorgedragen locaties en verzoeken tot aanwijzing in de afweging dienden te worden betrokken. In de te selecteren set zou sprake moeten zijn van spreiding wat betreft locatie, typologie, ontwerper en jaar van realisatie en van lokaal draagvlak voor aanwijzing.

De selectie

Bij de opdracht voor de eerste aanwijzing van Post 65 rijksmonumenten was het de vraag hoe uit de ongekend grote en diverse bouwproductie in de betreffende periode een verantwoorde coherente en aansprekende selectie kon worden gemaakt. Gekozen is voor de aanwijzing van een eerste vijftiental Post 65 rijksmonumenten, niet voor een 'top 15' die een om andere benadering zou hebben gevraagd dan ons voor ogen stond. De selectie diende voor zowel de individuele locaties als de set als geheel te voldoen aan meerdere criteria. Dit maakte de het keuzeprocess complex en zorgde voor een onderlinge verwevenheid van de voorgestelde locaties; vervanging van één locatie zou gevolgen hebben voor het geheel.

Het doel van de aanwijzing is het genereren van positieve aandacht en waardering voor deze nieuwe erfgoedcategorie. Gezien dit doel bestaat de selectie uit herkenbare voorbeelden van Post 65 locaties die exemplarisch zijn voor maatschappelijke ontwikkelingen zoals beschreven in de verhaallijnen. Aan de hand van deze gebouwen, groenaanleg en kunstwerken zou een begin kunnen worden gemaakt met het vertellen van het verhaal van de Post 65 periode. Hierdoor ligt de nadruk op de cultuurhistorische waarden, die de maatschappelijke betekenis van dit erfgoed onderstrepen, moeten zorgen voor brede erkenning en waardering en uitnodigen tot het vertellen van nieuwe interessante verhalen. Daarnaast zijn de locaties getoetst aan de andere bestaande waarderingscriteria voor gebouwd en aangelegd groen erfgoed. Daarbij is vooral gekeken of er voldoende architectuur-, kunst- of tuinhistorische waarden aanwezig zijn om aanwijzing als rijksmonument te rechtvaardigen.

De keuze voor vijftien herkenbare monumenten die exemplarisch zijn voor maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 1965-1990 gebeurde aan de hand van de genoemde verhaallijnen: welvaart, groei, actie!, vrijheid, milieu en ordenen. Per verhaallijn is gekeken hoe de hierin beschreven ontwikkelingen een ruimtelijke uitwerking kregen en welke gebouwtypen hiervoor het meest representatief zijn. Vervolgens is gezocht naar herkenbare voorbeelden van deze gebouwtypen. Die herkenbaarheid wordt bepaald door de oorspronkelijke functie en verschijningsvorm, en door de mate waarin deze vandaag de dag nog aanwezig en beleefbaar zijn.

Behalve de bovengenoemde uitgangspunten waren er criteria die moesten zorgen voor spreiding wat betreft locatie, typologie, ontwerpopvatting, ontwerper en jaar van realisatie. De eerste vereiste heeft – na advisering door de Raad voor Cultuur – ertoe geleid dat in elke provincie minstens één toekomstig rijksmonument is geselecteerd. Met het oog op de gewenste typologische spreiding zijn in de selectie alle Post 65 categorieën vertegenwoordigd. Dat betekent dat de gekozen locaties betrekking hebben op wonen, bestuur en overheidstaken, economie, productie, techniek en infrastructuur, religie, vorming, vrije tijd en cultuur, welzijn en groen. Gezien het relatief grote aandeel woningbouw in deze jaren bevat de selectie twee voorbeelden in de categorie 'wonen'. In de categorie 'bestuur en overheidstaken' is zowel een gemeentelijk stadhuis als een door en voor de rijksoverheid gerealiseerd gebouw opgenomen. Om uitdrukking te geven aan enerzijds de veranderende rol van de kerk in onze samenleving en anderzijds de toegenomen ruimte voor de uitoefening van andere geloofsleren dan de Christelijke, telt ook de categorie 'religie' twee locaties. De opkomst van omgevingskunst en land art heeft geleid tot voorbeelden van elk van deze nieuwe fenomenen in de categorie 'vrije tijd en cultuur'; één in de stad en één in een groene omgeving. De gewenste spreiding wat betreft ontwerpopvatting en ontwerper heeft geleid tot een ruim palet aan architectonische en artistieke visies en makers; van brutalisme en structuralisme tot eco-denken en hightech, van Bakema en Hertzberger tot Struycken en Quist. Ook ten aanzien van het jaar van realisatie is gezocht naar spreiding over de betreffende kwart eeuw. De locaties zijn begonnen c.q. opgeleverd tussen 1965 en 1988.

Tot slot was een belangrijk criterium voor de eerste aanwijzingen het bestaan van lokaal draagvlak. Voor de verkenning van dit draagvlak zijn en worden gesprekken gevoerd met eigenaren, gemeenten, beheerders en andere betrokken partijen.

Deze overwegingen hebben geleid tot de volgende vijftien potentiële rijksmonumenten, met een beknopte aanduiding van de reden dat zij zijn geselecteerd als voorbeelden van architectuur, kunst en groenaanleg uit de jaren 1965-1990 in ons land.

- Ekokathedraal, Mildam (1965-). Van belang als origineel antwoord op de problemen op het gebied van milieu, natuur en landbouw, als hoogtepunt in het oeuvre van 'ecotect' Louis Le Roy en als werk dat grote invloed heeft gehad op de tuin- en landschapsarchitectuur in Nederland.
- Rodahal, Kerkrade (1966). Van belang als toonbeeld van de ontwikkeling naar meer vrije tijdsbesteding, als architectonische belichaming van het streven naar democratisering van culturele en andere voorzieningen en als constructief bijzonder hoogtepunt in het oeuvre van Laurens Bisscheroux.
- Watertoren, Eindhoven (1970). Van belang als voorbeeld van de noodzakelijke uitbreiding van publieke voorzieningen als gevolg van de groei van de bevolking, als laatst gebouwde watertoren en daarmee symbool van de ontwikkeling naar

andere technieken in de waterproductie en als door Wim Quist inventief vormgegeven herkenningpunt in de stad.

- Broken Circle/Spiral Hill, Emmen (1971). Van belang als het oudste land art-kunstwerk in Nederland en het enige nog bestaand aardwerk van Robert Smithson buiten de Verenigde Staten. Het geniet internationaal grote bekendheid. Het kunstwerk staat symbool voor de vernieuwingen in de kunst en de introductie van omgevingskunst: het landschap zelf wordt tot kunst verheven.
- Gebouw voor Elektrotechniek TU Delft (1972). Van belang als architectonische belichaming van de groei en schaalvergroting van het onderwijs na de oorlog, als ankerpunt in de naoorlogse ontwikkeling van de TU Delft en als gaaf voorbeeld van het naoorlogse functionalisme.
- Centraal Beheer, Apeldoorn (1972). Van belang als architectonische uitdrukking van de democratiseringsbeweging en nieuwe ideeën over gemeenschap en individuele ontwikkeling, als vroeg en kwalitatief hoogstaand voorbeeld van een kantoortuin en als iconisch toonbeeld van het structuralisme en sleutelwerk in het oeuvre van Herman Hertzberger.
- Stadhuis Terneuzen (1972). Van belang als symbool van de economische en industriële groei in Nederland, als vernieuwende architectonische uitdrukking van een toegankelijk huis voor de gemeenschap en als markant voorbeeld van door Jaap Bakema ontworpen brutalistische architectuur.
- Kasbah, Hengelo (1973). Van belang als bijzondere architectonische uiting van de drang tot maatschappelijke vernieuwing en geloof in de maakbare samenleving, als experimentele gebouwde demonstratie van een andere manier van stedelijk wonen en samenleven en als sleutelwerk in het oeuvre van architect Piet Blom.
- Eemsmondgebouw, Delfzijl (1973). Van belang als uitdrukking van de sturende rol van de rijksoverheid bij ruimtelijke ontwikkelingen, als eerste overheidsgebouw waarin architectuur en beeldende kunst overtuigend zijn geïntegreerd en als bouwwerk met een complete en intacte Koude Oorlog-noodzetel.
- Yunus Emre Moskee, Almelo (1974). Van belang als blijk van de toename van andere geloofsleren dan de Christelijke als gevolg van ontzuiling, economische groei en demografische ontwikkelingen, als uitdrukking van de komst en emancipatie van gastarbeiders en als eerste gebouwde moskee met een koepel en een minaret die niet naar voorbeeld van Nederlandse kerkenbouw werd ontworpen.
- Blauwe Golven, Arnhem (1977). Van belang als afspiegeling van het geloof in een maakbare samenleving en de maatschappelijke relevantie van kunst, als groot en geslaagd voorbeeld van een nieuwe benadering van kunst in de openbare ruimte gericht op het verbeteren van de leefbaarheid en als kenmerkend voorbeeld van omgevingskunst en een van de weinige resterende grootschalige omgevingskunstwerken van Peter Struycken.
- Emmauskerk, Nieuwegein (1977). Van belang als architectonische uitdrukking van de veranderende rol van (de beoefening van) het geloof als gevolg van democratisering, ontzuiling en toenemende welvaart en mobiliteit en als bijzonder voorbeeld van het organische bouwen waarbinnen Ton Albers een belangrijke rol vervulde .
- Hubertushuis, Amsterdam (1981). Van belang als illustratie van de wijze waarop de verzorgingsstaat vorm kreeg en symbool van de inspanningen voor de emancipatie van ongehuwde moeders, als architectonische uitwerking van de filosofie over opvang en begeleiding van alleenstaande moeders en hun kinderen van de Vereniging Hubertus en als architectonische uitdrukking van de belangrijkste thema's in het werk van Aldo van Eyck.
- De Musketon, Utrecht (1984). Van belang als symbool van de democratiseringsbeweging en de tendens tot maatschappelijke participatie, als

voorbeeld van een gemeenschapscentrum met een menging van buurtfuncties en een nadruk op ontmoeting en als nog functionerend sociaal-cultureel centrum met een actieve betrokkenheid van bewoners en gebruikers.

- Station Lelystad Centrum (1988). Van belang als symbool van de aanleg, groei en ontsluiting van de nieuwe steden in de Flevopolder, als illustratie van een hernieuwd architectonisch elan van de NS en als zuiver voorbeeld van de hightech stations van een nieuwe generatie architecten.

4. De vijftien in vogelvlucht en beschreven

Ecokathedraal, Mildam

Gebouw voor Elektrotechniek TU Delft

Rodahal, Kerkrade

Centraal Beheer, Apeldoorn

Watertoren, Eindhoven

Stadhuis, Terneuzen

Broken circle/Spiral hill, Emmen

Kasbah, Hengelo

Eemsmondgebouw, Delfzijl

Hubertushuis, Amsterdam

Yunus Emre Moskee, Almelo

De Musketon, Utrecht

Blauwe Golven, Arnhem

Station Lelystad Centrum

Emmauskerk, Nieuwegein

Hieronder volgt een beschrijving en waardering van de vijftien voorgestelde Post 65 rijksmonumenten, in chronologische volgorde.

Ecokathedraal, Mildam

Adres: IJntzelaan 4A, Mildam
Ontwerper: Louis Le Roy
start: 1965
Categorie: Groen - Park
Verhaallijnen: Vrijheid, Milieu

In het buitengebied van Heerenveen is een stukje weiland langzaam getransformeerd tot een mysterieus bos met fantasierijke stapelwerken. De uit Amsterdam afkomstige Louis G. Le Roy (1924-2012) kocht dit weiland van circa 1,5 hectare om er zijn ideeën voor een betere wereld voor mens, plant en dier te realiseren.

Detail van een van de bouwwerken van de Ecokathedraal in Mildam. Fotograaf Wouter van der Sar.

Halverwege de jaren zestig kocht Le Roy anderhalve hectare weiland in Mildam. Hij bouwde er eigenhandig een huis/atelier (huisnummer 4a, jaartal BAG 1970) met gebruikte materialen. Hij plantte vlieren om het huis en andere bomen op zijn 'proefterrein'. Verder wilde hij vooral zien wat er zou gebeuren als hij geen regulier onderhoud, zoals gras maaien, uitvoerde. Binnen de kortste keren schoot het gras omhoog. Na vijf jaar stierven delen van het gras en begonnen er nieuwe planten te groeien. Vanaf 1970 werkte Le Roy concrete ideeën uit voor groene projecten in Heerenveen en Mildam. Vanaf 1983 werkte hij het proefterrein in Mildam uit tot 'Ecokathedraal'. Hij liet vrachtwagens met bouwpuin van de gemeente Heerenveen komen, en legde daar muurtjes, toren- en poortachtige bouwwerken, plateaus en kronkelende paden mee aan. Zithoeken waren gemaakt van onder andere trottoirbanden en rioolputten. In 1987 gaf de beplanting met onder meer hazelnoten, paardenkastanjes en hulst al een volwassen aanzien.

Vrijwilligers aan het werk in de Ecokathedraal 2024. Fotograaf Wouter van der Sar.

De Ecokathedraal is geen tuin maar een samenwerking van planten, dieren en mensen. Die planten komen aangewaaid, met de vogels of worden aangeplant. De beplanting, en daarmee de bodem, flora en fauna, mag zich vrij ontwikkelen. Er hoeft niet met kennis van zaken geplant en gewied te worden, daardoor is het een plek voor iedereen. Dat betekent niet dat die ecologische ontwikkeling ongestoord hoeft te blijven, het is geen natuurbeheer. De menselijke creativiteit is ook onderdeel van de Ecokathedraal waarin diversiteit centraal staat. Het bouw materiaal bestaat uit gebroken trottoirbanden, stoeptegels, bekapte klinkers, kolken, rioleringsbuizen, beton, resten zand en zoden. Er wordt nooit cement gebruikt, en er blijven open ruimten in het bouwwerk waar de natuur haar gang kan gaan. De overwoekering zorgt ervoor dat het terrein alsmaar hoger zal worden. Het is dan ook nooit af, de natuurlijke en creatieve processen zorgen er voor dat er geen eindproduct zal zijn.

Louis G. Le Roy in zijn ecokathedraal in 1996. Fotograaf Peter Wouda.

De huidige bouwsels mogen de fundamenteën worden voor volgende bouwsels, mits er zonder mechanische hulpmiddelen met de hand gestapeld wordt, zonder cement en zonder haast, maar met creativiteit en zelfexpressie. Het werk aan de Ecokathedraal in Mildam en Le Roys privé-tuin in Oranjewoud zijn voor Le Roy zelf altijd een referentiepunt gebleven bij de vele andere projecten die uitvoerde. Le Roys ideeën passen in het toenemend milieubewustzijn en de aandacht voor de ontwikkeling van het individu dat typisch was voor de jaren zeventig. De enorme groei van de bevolking, de economie en de moderne technologie legden een steeds grotere druk op het milieu. Le Roy zag problemen op ons af komen door het op grote schaal

gebruiken van water, fossiele brandstoffen en gifstoffen. Ook maakte hij zich zorgen om schaalvergroting, technocratisering en monocultuur. Hij trok een parallel tussen monocultuur in de landbouw en het bouwen van grote woongebouwen. Dit zou leiden tot contactverlies tussen de mens en zijn omgeving. In zijn cultuurfilosofische boek *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen* (1973) betoogde hij dat de houding van de mens tegenover de natuur moest veranderen van een controlerende in een respecterende.

Le Roy doorbrak de grenzen tussen vakdisciplines en kreeg daarmee ook gemengde recensies. Ecologen waardeerden de aandacht voor ecosysteem en natuur, maar begrepen niet dat hij ook niet-inheemse plantensoorten aanplante. Wat Le Roy betreft maakte de mens ook deel uit van de natuur, en als een plantensoort zich kon handhaven mocht die blijven staan. Verdween de plant, dan was dat ook goed.

Le Roys maatschappijkritiek werd wel goed begrepen. Zijn boek *Natuur uitschakelen – natuur inschakelen*, de aandacht in de media en zijn werkbezoeken inspireerden veel mensen om tuinen in zijn geest aan te leggen. Ook de recensies in de landelijke dagbladen wijzen erop dat publiek en journalisten zijn kritiek op de consumptiemaatschappij, economische groei en milieuvervuiling begrepen, net als zijn hang naar vrijheid (zelforganisatie) en creativiteit.

In veel openbare parken, plantsoenen en heemtuinen wordt tot op heden een door Le Roy geïnspireerd natuurlijk tuin- of parkdeel met gestapelde elementen aangelegd. De stichting TIJD is een initiatief van Louis Le Roy en zijn vrouw Inge om de continuïteit van de werkzaamheden aan de ecokathedraal te borgen. Onder de vleugels van de stichting wordt nog steeds voortgebouwd aan de Ecokathedraal.

Waardering

- De Ecokathedraal is van belang doordat deze een antwoord bood op de problemen op het gebied van milieu, natuur en landbouw, in de vorm van een groenaanleg met gestapelde bouwsels waarbij natuurlijke ontwikkeling en biodiversiteit onderdeel werden van het ontwerpproces.
- De Ecokathedraal is van belang omdat deze Nederlandse burgers in beweging bracht om de eigen omgeving in gezamenlijkheid en in contact met de natuur zelf vorm geven.
- De Ecokathedraal is van belang vanwege de invloed op de tuin- en landschapsarchitectuur en de ontwikkeling van natuurrijke tuinen en plantsoenen in Nederland vanaf circa 1970.
- De Ecokathedraal is van belang vanwege het bijzondere materiaalgebruik waarbij afkomend puin werd hergebruikt in bouwsels.
- De Ecokathedraal is van belang vanwege de plek in het oeuvre van Louis Le Roy.

Bronnen

- L.G. Le Roy, *Natuur uitschakelen, natuur inschakelen*, 1973.
- B. Esser, *Louis Le Roy, tegendraadse bouwmeester*, Noorderbreedte, 31-1-2009.
- A. van Gerve, *Plantsoenrevolutie, Complexiteit en zelforganisatie in de openbaar groen projecten van Louis G. Le Roy*, masterscriptie UvA, 2014. A. van Gerve, *Plantsoenrevolutie, Complexiteit en zelforganisatie in de openbaar groen projecten van Louis G. Le Roy*, masterscriptie UvA, 2014.
- H. Hettema, artikel in *Leeuwarder Courant*, 15-10-1987.
- M. Schmidt, 'De tijd is buiten haakjes gezet', *De Volkskrant*, 15-07-1989.
- P. Vollaard, 'Time-based architecture in Mildam', in *Natuur, cultuur, fusie*, Louis G. Le Roy, Rotterdam, 2002.
- B.J. Veld, *Gesprekken met Louis Le Roy*, deel 1, 2, 3, Oase, 1996.
- Bekijk alle beelden op: beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Rodahal, Kerkrade

Adres: Europaplein 1, 6461 AJ Kerkrade
Architect: Laurens Bisscheroux
Oplevering: 1966
Categorie: Vrije tijd en cultuur – Gemeenschapsgebouw voor cultuur en sport
Verhaallijnen: Welvaart, Vrijheid

'Een unicum van onbezorgde pret', zo omschreef architectuurcriticus A. Buffinga in 1967 de gloednieuwe Rodahal in Kerkrade; volgens hem een toegankelijk multifunctioneel gebouw met een ingenieus constructiesysteem, een sobere materiaalkeuze en ongebruikelijk lage bouwkosten. De oorsprong van de Rodahal lag in de wens van de gemeente Kerkrade om voor het vierjaarlijkse Wereld Muziek Concours een permanent onderdak te creëren. Dit zou ook dienst moeten doen als locatie voor concerten, binnensporten, toneeluitvoeringen, carnavalszittingen, tentoonstellingen en congressen, met een capaciteit van drieduizend bezoekers.

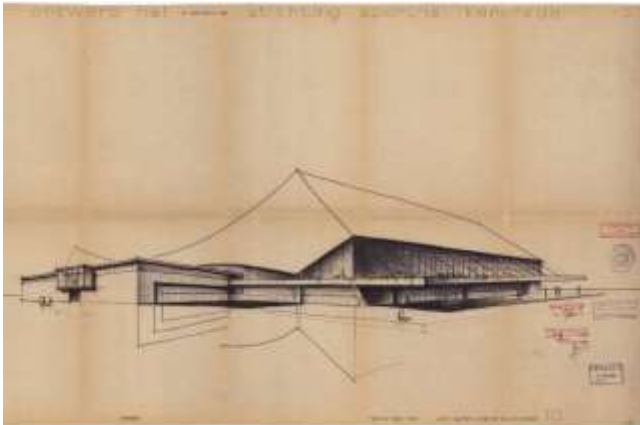

Rodahal in Kerkrade. Fotograaf Sergé Technau.

Architect Laurens Bisscheroux wilde naar eigen zeggen een ruimte scheppen voor een groot gemeenschapsgebouw zonder drempelvrees. Hij ontwierp een flexibel te gebruiken hal met aan weerszijden tribunes, ingangshallen en op de verdieping foyers met dakterrassen. Aan de zijkanten van deze hal kwamen twee bijgebouwen voor sport- en kleedruimten, restaurant, kegelbanen en dergelijke. De pleinbestrating liep door in de traploze ingangshallen en door het overkragen van de opgehangen foyer- en dakterrassvloeren werden de ruimten buiten en binnen bij elkaar getrokken.

Het complex is zodanig gesitueerd op een hoog plateau aan de rand van Kerkrade dat het dak een bijzonder silhouet vormt wanneer men de stad vanuit het westen nadert. De vorm hiervan werd bepaald door de wens om voor de hal een kolomvrije overspanning van ruim zestig meter te creëren. Hiervoor pasten Bisscheroux en zijn constructeur Jules Janssen het systeem Jawerth toe, genoemd naar de Zweedse ingenieur David Jawerth. Het tentachtige dak hangt aan een kabelvakwerk, waarvan de trekkrachten aan de buitenzijde van het gebouw met staalkabels worden afgetuid. Waar deze kabels

gewoonlijk in de grond worden verankerd, lieten Bisscheroux en Janssen ze bij de Rodahal fungeren als drager van de dakterrassen aan weerszijden van de hal. Dit was niet alleen economisch, maar zorgde ook voor een optimaal vrije doorloop van het omringende plein naar de toegangen van het gebouw. De op een vlinderdas lijkende zijgevels van de hal gaven deze zijn bijnaam 'ut strikske'. De Rodahal was het eerste gebouw in Nederland dat met het systeem Jawerth werd gerealiseerd. Een jaar later volgde een tweede en tevens laatste: de eveneens nog bestaande vrachtterminal op Schiphol naar ontwerp van E.A. Riphagen.

Ontwerptekening van Laurens Bisscheroux

De vakpers prees niet alleen de technische prestatie van Bisscheroux en Janssen, maar ook de ruimtelijke en plastische kwaliteiten van het complex. Architect en criticus Nic. Tummers zag in de Rodahal trekken van 'de culturele democratie'; het gebouw was geen prima donna voor de elite, maar toonde de zorg voor vrije tijdsbesteding na gedane arbeid. Meer recent (in 2001) noemde architect Jo Coenen het multifunctionele en democratische gebouw een landmark van de eerste orde. De snelheid van de realisatie, de originaliteit en de weinige later ingrepen vormden volgens hem het bewijs dat Kerkrade in 1966 de beschikking had gekregen over een echt laagdrempelige cultuurtempel die grenzen doorbrak.

Concert ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Rodahal in 1976. Archief Wereld Muziek Concours.

Een van de ingrepen waarop Coenen doelde betrof een renovatie in 1993. Bij die gelegenheid werd de luchtverversingsinstallatie vernieuwd en de hoofdingang naar de oostzijde verplaatst. Vijftien jaar later volgde een modernisering van het complex naar ontwerp van bureau O&B. De belangrijkste ingreep was toen het aanbrengen van een zogenaamde doos-in-doos constructie in de hal, ter verbetering van de akoestische isolatie. De hoofdingang kwam weer aan de zuidzijde in een nieuw entreegebouw. De kenmerkende constructie en vorm van het complex bleven hierbij behouden.

Waardering

- De Rodahal is van belang als toonbeeld van een ontwikkeling naar meer vrije tijdsbesteding als gevolg van economische groei en welvaart in de jaren zestig.
- Het gebouw is van belang als architectonische belichaming van het streven naar democratisering van culturele en andere voorzieningen in deze periode.
- Het gebouw is van belang als hoogtepunt in het oeuvre van architect Laurens Bisscheroux.
- Het gebouw is van belang vanwege de productieve samenwerking van architect Laurens Bisscheroux met constructeur Jules Jansen, ingenieur David Jawerth en akoesticus Victor Peutz.
- Het gebouw is van belang voor de geschiedenis van de bouwtechniek als eerste voorbeeld van een constructie volgens het systeem Jawerth en als een van de slechts twee volgens dit systeem gerealiseerde bouwwerken in Nederland.
- Het gebouw is van belang vanwege zijn situering in combinatie met zijn bijzondere dakvorm.

Bronnen

- 'De Rodahal te Kerkrade', *Bouw* 22 (1967) 44, p. 1572-1578.
- A. Buffinga, 'Informeel', *Bouw* 22 (1967) 44, p. 1579-1580.
- M.H.A. Welhuis, *Skin is structure and structure is skin: onderzoek naar een pneumatisch voorgespannen kabel-dubbelmembraanconstructie. Het systeem "Jawerth": idee, ontwikkeling en uitvoering van een voorgespannen kabelvakwerk*, masterscriptie TU Eindhoven 1995 te vinden via: www.pure.tue.nl/ws/portalfiles/portal/200032196/Welhuis_Het_systeem_Jawerth.pdf
- W.K. Coumans en J. Coenen, *Laurens Bisscheroux. Architect van verlangen in zijn tijd*, Rotterdam 2001.
- T. Teeken, *Gaandeweg. Herinneringen, gedachten, werk*, z.pl. 2024.
- Renovatie en transformatie via: www.ob.nl/nl/projecten/sport-recreatie-retail/renovatie-en-transformatie-rodahal
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Watertoren, Eindhoven

Adres: Anton Coolenlaan 1A, 5644 RX Eindhoven
Architect: Wim Quist
Oplevering: 1970
Categorie: Productie - Watertoren
Verhaallijnen: Groei, Ordenen

Ter vervanging van de oude watertoren werd in 1970 naar ontwerp van architect Wim Quist een nieuwe watertoren in Eindhoven gerealiseerd: een futuristische constructie met drie bolvormige reservoirs op slanke torens. Het is de laatste watertoren die in Nederland werd gebouwd. Ruim vijftig jaar later functioneert de toren nog steeds en is deze uitgegroeid tot een landmark in het stedelijk landschap van Eindhoven.

De watertoren in Eindhoven. Fotograaf Stefan Timmers.

Door de voortdurende groei van de stad Eindhoven kon de watertoren uit 1904 aan de Willem Elschootlaan eind jaren zestig niet langer de benodigde watercapaciteit leveren. Voor een constante druk op het leidingnet zijn de afmetingen van het reservoir en de hoogte van het reservoir ten opzichte van het leidingnet van belang. Een grotere en hogere watertoren was daarom nodig om aan de behoeften van de stad te kunnen voldoen. Omdat de oude toren bovendien in vervallen staat verkeerde, werd besloten om iets verderop aan de Anton Coolenlaan een nieuwe toren te realiseren.

Het derde waterreservoir wordt op de nieuwe watertoren geplaatst, 1972. Links staat nog de oude watertoren. Fotograaf Thael.

Vanwege hun forse afmetingen en vaak markante situering in het Nederlandse landschap werden watertorens vanaf de negentiende eeuw beschouwd als visitekaartje van waterleidingbedrijven. Veel aandacht ging daarom uit naar de vormgeving van deze bouwwerken. Voor het ontwerp van de nieuwe watertoren in Eindhoven werd de Rotterdamse architect Wim Quist (1930-2022) ingeschakeld. Hij was destijds hoogleraar aan de Technische Universiteit Eindhoven en ontwierp begin jaren zestig al het bijzondere drinkwaterproductiebedrijf Berenplaat (1966) in Spijkenisse. Voor de nieuwe watertoren in Eindhoven maakte Quist een futuristisch ontwerp met drie bolvormige waterreservoirs op slanke torens, dat sterk afweek van de traditioneel ronde bakstenen watertoren. Naast de aan hem meegegeven technische eisen formuleerde Quist zijn eigen architectonische uitgangspunten: een visuele accentuering van het reservoir, een verslanking van de draagconstructie en een zichtbaar maken van de verbindingsleidingen. De drie bolreservoirs hebben een diameter van 10 meter en zijn elk goed voor 500 m³ water. Zij zijn op verschillende hoogtes geplaatst en lijken op de slanke verticale constructie te balanceren. De hoogste bol is bijna 45 meter hoog, de laagste 30 meter. De constructie is vanaf het begin in een witte kleur geschilderd.

De technische uitvoering lag bij de Gemeentebedrijven Eindhoven. Gebaseerd op een waterverpompings van 40 miljoen m³ per jaar werken de waterreservoirs door middel van standleidingen en een ondergrondse verbindingsleiding als communicerende vaten. De gehele constructie staat op een betonnen funderingskelder die enerzijds de gronddruk van de torens opvangt en anderzijds ruimte biedt voor technische voorzieningen van de watertoren. Elk reservoir kan afzonderlijk worden afgesloten. Voor de algehele stabiliteit van de constructie zijn de ondersteuningsconstructies met horizontale staven en diagonalen door een middenconstructie met elkaar verbonden en samengesteld tot een driehoekige vakwerkligger. In de middentoren is een trapconstructie opgenomen

waarmee de bordessen en kruipluiken in de bollen bereikt kunnen worden ten behoeve van onderhoud en controle. Bij stroomuitval kan het water in de bollen worden gebruikt om de tijd te overbruggen totdat de noodstroomaggregaten in gang zijn gezet, zodat de waterverzorging ook gewaarborgd is als de netspanning wegvalt.

Watertoren zichtbaar achter het zwembad de Tongelreep rond 1980 . fotograaf Jos Lammers.

In de loop der tijd werden watertorens steeds meer vervangen door elektrische pompen. De Eindhovense watertoren van Quist is de laatste watertoren die in Nederland is gebouwd. Tegenwoordig zijn er nog ongeveer 175 drinkwatertorens in Nederlands, waarvan nog maar enkele in gebruik zijn.

De eindhovense watertoren is nog steeds in gebruik en kent sinds de oprichting ervan verschillende bijnamen. In het begin was dit 'de drie moleculen', tegenwoordig staat de watertoren vooral bekend als 'de waterbollen'. Omdat onder meer met de bouw van de nieuwe watertoren de financiële lasten waren gestegen, werd het Eindhovense leidingwater na de bouw van de watertoren 13% duurder, aldus dagblad *Trouw*.

Inmiddels is de watertoren uitgegroeid tot een herkenningspunt in Stratum in het zuiden van Eindhoven. Gelegen aan de Aalsterweg, die onderdeel was van de Steenweg op Luik, staat de toren in een oorspronkelijk bosrijk en groen beekdallandschap dat op verschillende plekken in de huidige Gennep Parken nog steeds herkenbaar is.

De watertoren in Eindhoven is gemeentelijk monument sinds 1994.

Waardering

- De watertoren is van cultuurhistorisch belang als gaaf voorbeeld van een moderne watertoren gerealiseerd in de naoorlogse periode, met een ontwerp dat sterk afwijkt van de traditionele ronde bakstenen watertorens.
- De watertoren is van architectuurhistorisch belang vanwege de hoge esthetische kwaliteit van de compositie en de bijzondere staalconstructie van drie afzonderlijke waterreservoirs.

- De watertoren is stedenbouwkundig van belang als landmark in het zuidelijk deel van Eindhoven.
- De watertoren is van belang als belangrijk werk in het oeuvre van de Rotterdamse architect Wim Quist.
- De watertoren is een sluitstuk in de geschiedenis van de Nederlandse watertorens; het is het laatst gebouwde exemplaar in ons land.

Bronnen

- A. van der Woud, *Wim Quist* (Rotterdam 1989).
- P. Groenendijk en P. Vollaard, *Gids voor moderne architectuur in Nederland* (Rotterdam 1987).
- E. Luursema, 'Watertorens', *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten* 1971 nr. 10, 257-260.
- W. G. Quist, 'Watertoren te Eindhoven', *Bouw* 1969 nr. 2, 83.
- W. G. Quist en D. L. Sluimer, 'Stalen watertoren te Eindhoven', *Bouw* 1972 nr. 10, 327-329.
- 'Water in Eindhoven wordt 13 pct duurder', *Trouw* 22-11-1968.
- 'Eindhoven krijgt watertoren', *De Volkskrant* 04-06-1969.
- Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 'Watertoren Eindhoven, Anton Coolenlaan', www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/watertoren-eindhoven-anton-coolenlaan
- Brabant Water, 'Waterproductiebedrijf Eindhoven bestaat 120 jaar', www.brabantwater.nl/over-brabant-water/nieuws-en-pers/waterproductiebedrijf-eindhoven-bestaat-120-jaar
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- Nederlandse Watertoren Stichting: www.watertorens.nl

Broken Circle/Spiral Hill, Emmen

Adres: Emmerhoutstraat 150, 7814 RT Emmen
Kunstenaar: Robert Smithson
Oplevering: 1971
Categorie: Vrije tijd en cultuur - kunstobject
Verhaallijnen: Vrijheid

Broken Circle/Spiral Hill staat symbool voor de (internationale) modernisering van de kunst, voortgekomen uit de kunstmanifestatie Sonsbeek 71 onder leiding van curator Wim Beeren. Het fysieke kunstwerk ontworpen door Robert Smithson gaat een verbinding aan met het landschap, de fysische geografie en de zandafgraving.

Omgevingskunstwerk Broken circle/Spiral hill. Fotograaf Mark Rammers.

Onderdeel van de beleving van het kunstwerk is de reis er naar toe en de film 'Breaking grounds: Broken Circle/Spiral Hill' vervaardigd tijdens de aanleg van het kunstwerk en afgerond door zijn vrouw, kunstenaar Nancy Holt in 2011.

Het land art kunstwerk bestaat uit een cirkelvorm van zand en water in de oever en een kegelvormige heuvel begroeid met heesters (cotoneaster). De cirkel wordt gevormd door een boogvormige zandpier in het water en eenzelfde boogvorm in het water als kanaal. In een helft van de cirkel ligt een zwerfkei. Tegen de conische heuvel van zwarte aarde loopt een spiraalvormig pad van wit zand naar de top. Het kunstwerk is geïnspireerd door de plek, de fysische geografie, de archeologie en de zandafgraving.

Het kunstwerk is geïnspireerd door de (geschiedenis van de) plek en de omgeving maar legt ook een visuele verbinding met het landschap: de groeve en de blootgelegde aardlagen. Het werk was bedoeld als tijdelijk en vergankelijk maar vanwege de internationale bekendheid en de hoge zeldzaamheid is het tot op heden op de oorspronkelijke plek bewaard gebleven en in stand gehouden.

Waardering

- Broken circle/Spiral hill is van belang vanwege de internationale bekendheid voor het kunstwerk
- Het omgevingskunstwerk is van belang als onderdeel van Sonsbeek 71, kunstmanifestatie Buiten de perken met als curator Wim Beeren;
- Broken circle/Spiral hill is een symbool voor de modernisering van de kunst met omgevingskunst, land art, reclamation art
- Het omgevingskunstwerk is van belang vanwege de samenhang tussen de beleving van het kunstwerk, de beleving van de reis er naar toe en de film *Breaking Grounds* (1971-2014)
- Het omgevingskunstwerk is van belang vanwege de samenwerking met zijn vrouw, kunstenaar Nancy Holt
- Broken circle/Spiral hill is van belang vanwege de hoge zeldzaamheid van het land art werk van Robert Smithson
- Het omgevingskunstwerk is van belang vanwege de samenhang tussen het fysieke kunstwerk en de omgeving: het landschap, de groeve en de archeologie

Bronnen

- *Broken Circle/Spiral Hill (1971-1972) waardestellend rapport*, Stichting Land Art Contemporary (augustus 2023)

Gebouw voor Elektrotechniek TU Delft

Adres: Mekelweg 4 2628 CD Delft
Architect: Geert Drexhage
Oplevering: 1972
Categorie: Vorming - Universiteitsgebouw
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Ordenen

Mede als gevolg van de naoorlogse geboortegolf en de economische groei namen in de jaren vijftig en zestig de leerlingaantallen van het voortgezet en hoger onderwijs snel toe. Tussen 1960 en 1975 verdrievoudigde het aantal studenten aan universiteiten en technische hogescholen. Deze enorme onderwijsexpansie weerspiegelde de transformatie naar een hoogontwikkelde, moderne, industriële samenleving, die behoefte had aan goed geschoolde werknemers. Tegelijkertijd noopte zij tot aanpassingen in de organisatie en de behuizing van de studie. In 1964 kwam er in Enschede een derde technische hogeschool bij, terwijl bestaande instellingen hun vastgoedportefeuille flink uitbreidden.

Hoogbouw voor de faculteit Elektrotechniek in Delft. Fotograaf Jacqueline von Santen.

De Technische Hogeschool Delft had in deze ontwikkeling een pioniersrol. Na de bevrijding was er veel vraag geweest naar hoogopgeleide ingenieurs om de wederopbouw van het land en de industriële groei mogelijk te maken. Delft, tot de oprichting van de TH Eindhoven in 1956 de enige technische hogeschool in Nederland,

kreeg daarbij van het Rijk prioriteit. Omdat de huisvesting in het centrum te klein was werd aan de zuidzijde van de stad een nieuwe T.H.-wijk gebouwd die halverwege de jaren zeventig gereed was. De hoofdas van deze uitbreiding is de Mekelweg. Deze verbindt de huidige T.U.-wijk met de vooroorlogse universiteitsgebouwen en met de stad. De wijk werd ontworpen als groeimodel, met de gebouwen voor onderwijs, colleges en kantoren aan de Mekelweg en de minder representatieve laboratoria en werkplaatsen daarachter. De nieuwbouw moest een modern, maar ingetogen uitstraling krijgen; functionele, sobere gebouwen op basis van een minutieus programma van eisen.

Het Gebouw voor Elektrotechniek bestaat uit meerdere delen die tussen 1967 en 1972 werden opgeleverd. Langs de Mekelweg staan een bajonetvormige hoogbouwschijf met 22 verdiepingen - ongeveer even hoog als breed - en een hiermee verbonden langgerekte laagbouwvleugel. Achter de hoogbouw bevindt zich een bouwdeel met collegezalen, achter de laagbouw verschillende hallen waaronder een trapeziumvormige hoogspanningshal. Architect Geert Drexhage van bureau Van Bruggen, Drexhage, Sterkenburg, Bodon had gestreefd naar een gestandaardiseerde opzet van kantoren, laboratoria en hallen, en een grote flexibiliteit waardoor interne functieverandering makkelijk zou zijn. Hij gaf zijn gebouwen een modernistisch uiterlijk. De laboratoriumhallen hebben sheddaken, de hoogspanningshal werkt met een stalen spantconstructie en metalen beplating als een kooi van Faraday.

Screenshot NOS Journaal 1969 met op de computer het ontwerp van het gebouw. Archief Beeld & Geluid Hilversum.

De hoogbouw heeft een staalskelet met betonnen vloeren, de laagbouw een betonconstructie. Deze bouwdeelen hebben identieke glasgevels, die door de glazenwassersstijlen sterk verticaal geled zijn. De gesloten betonnen kopgevels en de borstwering rond het dak van de hoogbouw zijn helder lichtblauw en oranje-rood gekleurd. Door zijn hoogte, abstracte compositie en opvallende kleurstelling vormt het gebouw een belangrijk landmark voor de TU-campus; in hoogte slechts overtroffen door de Nieuwe Kerk, is de toren vanuit de wijde omgeving goed zichtbaar en de klok in de zijgevel vanuit centrum van Delft afleesbaar. In de centrale hal van de hoogbouw bevindt zich een muurschildering van het echtpaar Nel Klaassen en Jaap Bouhuys.

De muurschildering van het echtpaar Nel Klaassen en Jaap Bouhuys. Fotograaf Sarah Gresnigt.

Vanwege zijn bijzondere architectonische, cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde is het complex in 2009 aangewezen als gemeentelijk monument. Acht jaar later was echter sprake van sloop van het EWI-gebouw, zoals het inmiddels heette nadat Elektrotechniek was samengegaan met Wiskunde en Informatica; de hoogbouw zou verouderd en niet energie-efficiënt zijn. Na protesten van onder meer Docomomo tegen de voorgenomen sloop van dit iconische symbool van de universiteit en de stad werd besloten tot een ingrijpende renovatie van het interieur, die in 2020-2021 plaatsvond.

Waardering

- Het Gebouw voor Elektrotechniek is van belang als architectonische belichaming van de groei en de schaalvergroting van het onderwijs na de oorlog en als ankerpunt in de belangrijke naoorlogse ontwikkelingsfase van de TU Delft.
- Het gebouw is van belang als gaaf en zuiver voorbeeld van het naoorlogse functionalisme.
- Het gebouw is van belang vanwege de hoge esthetische kwaliteit van compositie, detaillering en materiaalgebruik en de bijzondere constructie- en afbouwwijze met staalskelet en curtain-wall gevels.
- Het gebouw is stedenbouwkundig van belang als landmark in het naoorlogse TU-middengebied en bepaalt mede het hele stadssilhouet van Delft.
- Het gebouw is van belang als belangrijk werk in het oeuvre van architect Geert Drexhage.

Bronnen

- G.J[onker], 'Het gebouw voor elektrotechniek te Delft, *Bouw* 26 (1971) 23, p. 904-909.
- O. Macel, I. Schutten en J. Wegner, *Architectuur-archief Technische universiteit Delft*, Delft 1994.
- *Delft. Naoorlogse architectuur en stedenbouw 1940-1970*, Hebly Theunissen Architecten in opdracht van Gemeente Delft, Delft 2006.
- SteenhuisMeurs, *Technische Universiteit Delft. Cultuurhistorisch onderzoek*, Paterswolde/Rotterdam 2018.

Centraal Beheer, Apeldoorn

Adres: Prins Willem Alexanderlaan 651, 7311 NB Apeldoorn
Architect: Herman Hertzberger
Oplevering: 1972
Categorie: Economie - Verzekeringen
Verhaallijnen: Welvaart, Vrijheid, Ordenen

In de jaren zestig en zeventig was sprake van een belangrijke verschuiving in de typologie van het kantoorgebouw: het traditionele cellenkantoor, met afgesloten ruimten waar één of enkele mensen hun vaste werkplek hebben, maakte plaats voor de open en vrij indeelbare kantoorruimte of bureaulandschap. Dit concept was eind jaren vijftig ontwikkeld door het Duitse adviesbureau Quickborner Team.

Kantoor Centraal Beheer interieur in 2012 kantoorruimtes zijn niet alleen horizontaal maar ook verticaal met elkaar verbonden door open ruimtes. Fotograaf Ronald Tilleman.

Het weerspiegelde nieuwe opvattingen over de kwaliteit van de werkomgeving, onderlinge relaties en individuele ontplooiing. Als gevolg van een groeiende overlegcultuur, democratisering van de organisatiestructuur, veranderlijkheid van organisatievormen en onvoorspelbaarheid van de informatietechnologie zocht men naar nieuwe gebouwwormen met een focus op flexibiliteit en menselijke relaties. Centrale gedachte was dat grote werkvloeren of geschakelde werkruimtes een gunstig effect zouden hebben op de arbeidsomstandigheden, communicatie, efficiëntie en toezicht. De opzet, ruimtelijke indeling en inrichting van het kantoor werden bepaald door communicatiepatronen en mogelijkheden voor ontmoeting, meubels werden gebruikt als flexibele ruimtescheiders. Het geheel moest bijdragen aan het opheffen van de hiërarchie en het versterken van het sociale verkeer van het personeel onderling. De eerste echte kantoorruimte in Nederland werd in 1970 gerealiseerd in het hoofdkantoor van DHV in Amersfoort van architect David Zuiderhoek.

In dezelfde periode profileerde de gemeente Apeldoorn zich, geholpen door het spreidingsbeleid van overheidsdiensten, als een ideale vestigingsplaats voor

rijksinstellingen en grote bedrijven. Er kwam een modern zakencentrum met verkeersboulevards en grote bedrijfsgebouwen met een hoog kwaliteitsniveau van de corporate architectuur. Apeldoorn moest, na Den Haag, de 'tweede schrijftafel van Nederland' worden.

Historische foto van het gebouw Centraal Beheer. Aviodrome Luchtfotografie

Een van de bedrijven die hiervan deel wilden uitmaken was Centraal Beheer. Eind jaren zestig besloot deze verzekeringsmaatschappij haar hoofdzetel van Amsterdam naar Apeldoorn te verplaatsen. Het nieuwe hoofdkantoor moest een bijzondere en aantrekkelijke werkplaats voor duizend mensen worden. Herman Hertzberger ontwierp hiervoor, in samenwerking met architectenbureau Lucas & Niemeijer, een opmerkelijk gebouw dat al snel gold als een van de iconen van het structuralisme in de Nederlandse architectuur: een gebouw als een stad, met een vaste structuur die verschillend kon worden ingevuld. Deze bestaat uit een aaneenschakeling van zestig ruimtelijke eenheden, paviljoens of 'kantoor-torens', van negen bij negen meter en twee tot vijf verdiepingen hoog, onderling verbonden door open verkeersruimtes, bruggen en van boven verlichte vides. De eenheden zijn georganiseerd in vier driehoekige clusters rond een centrale hal met de liften en roltrappen.

Kantoor van Centraal Beheer in 2012. Fotograaf Ronald Tilleman.

Door de opbouw met de kantoortorens oogt het complex van buiten als een soort bergdorp. Binnen is sprake van een continue serie 'zwevende' ruimtes, die verticaal en horizontaal met elkaar zijn verbonden en door de visuele connecties het onderlinge contact bevorderen. Hertzberger was hierbij uitgegaan van de gebruikers. Hij had gezocht naar een vorm die hen gelegenheid liet een eigen plek te scheppen en zich thuis te voelen, zowel individueel als collectief; 'gebruikers worden bewoners', stelde hij. Het beton en de B2-blokken waren oorspronkelijk minimaal afgewerkt, om ruimte te laten voor spontane 'toe-eigening' door de Centraal Beheer-medewerkers. Hiervan werd enthousiast gebruik gemaakt.

Naast Hertzbergers creatie kwam in 1973 een kantoor voor Pakhoed, dat een jaar later in gebruik werd genomen door Centraal Beheer. De gebouwen waren aanvankelijk met een loopbrug verbonden, maar in 1990 werd een door Hertzberger ontworpen verbinding gerealiseerd met daarin de hoofdingang en een aantal andere functies. Sinds het vertrek van Centraal Beheer in 2013 staat het complex leeg en is het ten prooi aan verval. De gemeente Apeldoorn spant zich in voor herontwikkeling van de locatie en herbestemming van dit gemeentelijke monument.

Waardering

- Het voormalige hoofdkantoor van Centraal Beheer is van belang als architectonische uitdrukking van de democratiseringsbeweging en nieuwe ideeën over gemeenschap en individuele ontwikkeling in de jaren zestig en zeventig.
- Het gebouw is als vroeg en kwalitatief hoogstaand voorbeeld van een kantoortuin van belang voor de typologische ontwikkeling van het kantoorgebouw.
- Het gebouw is van belang als iconisch toonbeeld van het structuralisme in de Nederlandse architectuur.
- Het gebouw is van belang als hoogtepunt in het oeuvre van de internationaal vermaarde en invloedrijke architect Hertzberger.

Bronnen

- D.D. Gunst en T. de Jong, *Planning en ontwerp van kantoorgebouwen. Typologie van gebouwen*, Delft 1987.
- W. Reinink, *Herman Hertzberger*, Rotterdam 1990.
- H. Remøy, 'Typologie en transformatie', in: Th. van der Voort (red.), *Transformatie van kantoorgebouwen. Thema's, actoren, instrumenten en projecten*, Rotterdam 2007, p. 212-220.
- R. McCarter, *Herman Hertzberger*, Rotterdam 2015.
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Stadhuis Terneuzen

Adres: Oostelijk Bolwerk 4, 4531 GS Terneuzen
Architect: Van den Broek en Bakema (Jaap Bakema)
Oplevering: 1972
Categorie: Bestuur en overheidstaken - Raadhuis
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Vrijheid, Ordenen

Aan de dijk langs de Westerschelde staat het 'stuk plezier' in beton, staal, glas en hout dat architect Jaap Bakema Terneuzen in het vooruitzicht had gesteld toen hij in 1963 de opdracht voor een nieuw stadhuis aanvaardde. De gemeente kampte al jaren met ruimtegebrek en huisde in verschillende gebouwen verspreid door de stad. Een nieuw stadhuis moest hierin verandering brengen, en was bovendien nodig met het oog op de groei van Terneuzen.

Het stadhuis van Terneuzen. Fotograaf Chris Booms.

In 1968 waren de zee- en binnenvaartsluizen vernieuwd en was het Kanaal naar Gent verbreed. Mede door de vestiging van chemiegigant Dow Chemical en andere bedrijven in de kanaalzone groeide de stad, ook wel 'klein Rotterdam' genoemd, explosief. Bovendien werden bij de gemeentelijke herindeling van 1970 de dorpen Zaamslag, Hoek en Biervliet bij Terneuzen gevoegd.

Met het in 1972 opgeleverde stadhuis beschikte Terneuzen over een schepping van een van de grootste en meest toonaangevende architectenbureaus van ons land: Van den Broek en Bakema. Zij bouwden na de oorlog aan een omvangrijk oeuvre waarin hun vernieuwende ideeën over architectuur, stedenbouw en samenleving tot uitdrukking kwamen en koppelden professioneel pragmatische aan sociaal engagement. Daarbij lag de nadruk op de organisatie en structurering van grote gebouwencomplexen en stedenbouwkundige projecten. Op het gebied van de architectuur vormde het brutalistische werk van het bureau, met een expressief gebruik van beton, voor vakgenoten een belangrijke inspiratiebron. Hierin zien we duidelijk de ontwerpende hand

van zelfbenoemd 'beeldend functionalist' Jaap Bakema, hoewel vrijwel altijd sprake was van teamwork met een grote rol voor de medewerkers van het bureau. Voor deze bijzondere locatie aan de dijk ontwierp Bakema een bijzonder gebouw, wat betreft vorm en materialisering.

Trappenhuis van stadhuis Terneuzen. Fotograaf Chris Booms.

Het hoogteverschil in het terrein vormde aanleiding voor een opzet in split-level, met een dynamische compositie van grote volumes. Een centrale kern heeft in vier richtingen uitkragende vloeren, die telkens een halve verdieping ten opzichte van elkaar verspringen waardoor de met trappen verbonden ruimtes bijna in elkaar overlopen. De verkeerscirculatie binnen is geconcentreerd rondom deze kern, eindigend op het dakterras van de burgerzaal die als een kraaiennest symbolisch boven het gebouw uittorent; het stadhuis wordt wel vergeleken met een groot schip aan de oever van deze brede zeearm. Het robuuste gebouw is opgetrokken uit staal, glas, hardhout en vooral beton.

Bakema zelf sprak van 'een gastvrij huis, van bonkig materiaal'. Hij had met deze architectuur een brug willen slaan tussen het ambtelijk apparaat en de burgers. 'In dit stadhuis kan de raad vergaderen terwijl er tegelijkertijd een bijeenkomst is van een protestgroep tegen de raad. Dat is toch democratie?', stelde hij toen de bouw bijna voltooid was.

Figuur 1 Stadhuis Terneuzen in de winter 1979. bron Zeeuws archief.

In de jaren negentig van de vorige eeuw noopte de groei van Terneuzen de gemeente andermaal tot uitbreiding van haar huisvesting. Omdat het autonome, alzijdige gebouw van Bakema niet kon worden uitgebreid zonder aantasting van zijn architectonische kwaliteiten, ontwierp Koen van Velzen op gepaste afstand een nieuw stadskantoor dat 'ondergronds' in het dijklichaam hiermee verbonden is. Waar het oude stadhuis aan de Westerschelde refereert met zijn maritieme vorm, doet de nieuwbouw dat met de blauw geglazuurde gevelstenen, glanzend en mat afgewisseld in geometrische vlakken. Bakema's schepping blijft daardoor prominent zichtbaar als brutalistisch icoon van Terneuzen.

Waardering

- Het Stadhuis van Terneuzen is van belang als symbool van de economische en industriële groei die ons land in deze periode doormaakte.
- Het gebouw is van belang als vernieuwende architectonische uitdrukking van een toegankelijk huis voor de gemeenschap.
- Het gebouw is van belang als architectonisch hoogstaand voorbeeld van brutalisme in de architectuur.
- Het gebouw is van belang als hoogtepunt in het oeuvre van architectenbureau Van den Broek en Bakema.

Bronnen

- B. Witman, 'Er is iets moois geschied in Terneuzen', *Villa Palladio. Architecture & Design*, 1997, te vinden via www.villapalladio.nl/recensies/nieuw-stadskantoor-terneuzen-van-van-velsen
- H. Ibelings (red.), *Van den Broek en Bakema 1948-1988. Architectuur en stedenbouw. De functie van de vorm*, Rotterdam 2000.
- A. den Boer e.a., *BRUUT. Atlas van het brutalisme in Nederland*, Zwolle 2023.
- A. Jansen, *Totale ruimte. Jaap Bakema 1914-1981. In de voetsporen van een bouwkunstenaar*, Amsterdam 2023.
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Kasbah, Hengelo

Adres: Bazaar, Booggang, Voorhof, Boekerij, Boomgaard, 7552 Hengelo
Architect: Piet Blom
Oplevering: 1973
Categorie: Wonen - Wooncomplex
Verhaallijnen: Actie!, Vrijheid

Het was een van de meest grensverleggende projecten die binnen het programma Experimentele Woningbouw werden uitgevoerd: de Kasbah in Hengelo. Minister Schut van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening had dit programma in 1968 gelanceerd om de grootschalige monocultuur en anonieme vormgeving van de naoorlogse woonwijken te doorbreken. Er kwam een subsidiepot voor meer variatie en experimenten op het gebied van woning, woonvorm en woonomgeving. Het programma liep tot 1980 en resulteerde in de bouw van zo'n tienduizend woningen met het predicaat 'experimenteel', waarmee vernieuwingen in de volkshuisvesting in gang werden gezet.

Bovenaanzicht van de Kasbah toont duidelijk de structuralistische opbouw van het complex. Fotograaf Jos Stöver.

Architect Piet Blom zag dit als een uitgelezen kans om zijn ideeën over nieuwe vormen van samenleven en wonen te realiseren. Zijn ideaal was om voor gewone mensen kleinschalige en humane architectuur te ontwerpen, die zou leiden tot een klasseloze maatschappij.

Met zijn onconventionele architectuurvisie baarde hij in de jaren zestig en zeventig opzien en nam hij binnen de Nederlandse architectuur een geheel eigen plaats in. Al in 1965 had Blom in een onderzoek getiteld 'Wonen als stedelijk dak' een beeld geschetst van een woonomgeving op twee niveau's: de begane grond als 'leefstad', bedoeld voor

Architect Piet Blom geeft uitleg over het ontwerp van de Kasbah aan toekomstige bewoners in 1972.

verkeer, parkeren, openbare voorzieningen en sociale activiteiten. Daarboven een 'woondak' met woonstraten en speelpleintjes. Veel hiervan kwam terug in het ontwerp voor de Kasbah dat Blom in 1969 maakte. Hij had een stad voor ogen waar alle functies door elkaar zouden lopen, zoals in de Noord-Afrikaanse kasba's, of, dichterbij huis, de Amsterdamse Jordaan met zijn hechte sociale structuur waar hij was geboren en getogen. In plaats van de gebruikelijke rijtjeswoningen maakte Blom 'een dak tussen de hemel en de stad'. Dit systeem zou volgens hem dé oplossing voor de woningnood kunnen bieden, omdat de woningdichtheid drie tot vier keer hoger was dan in andere nieuwbouwwijken. Verschillende typen woningen moesten zorgen voor een gevarieerde samenleving, waarin plaats was voor alleenstaanden en gezinnen, werknemers en zelfstandige ondernemers, studenten en hoogleraren.

De beoordelingscommissie was onder de indruk van de visie van Blom. Zijn plan was volgens haar een totaal experiment van een bekwaam ontwerper, met originele gedachten over de architectonische vormgeving, stedenbouwkundige opzet, toegepaste woningtypen, en de integratie van het wonen en andere activiteiten. Het plan was aanvankelijk bedoeld voor het centrum van Hengelo, maar werd uiteindelijk gerealiseerd in de noordoostelijke buitenwijk Groot Driene. Op ruim twee hectare werden daar 184 woningwetwoningen gebouwd. Elke woning heeft een woon- en een slaapverdieping, die met een vide en trap in open verbinding met elkaar staan. Eén woningtype had oorspronkelijk een groot open vertrek op de verdieping, een 'slaapschuur' die naar eigen idee kon worden ingedeeld. De meeste woningen hebben een dakterras van vijf bij zes meter.

Overzichtsfoto vanaf onder de paalwoningen. Kasbah Hengelo. Fotograaf Wouter van der Sar.

Ondanks een recordbedrag aan subsidie per woning waren de huren veel hoger dan begroot, waardoor het complex vooral werd bewoond door hogere inkomensgroepen en jonge tweeverdieners. Blom dacht dat door vrijgeven van de leefruimte op de begane grond de hogere bouwkosten van het 'stedelijk dak' eenvoudig konden worden terugverdiend. Al tijdens de bouw van het complex werden op de begane grond, behalve een gemeenschappelijke tuin, kleine winkels en bedrijfsruimten gerealiseerd. Voor de andere voorzieningen werd een stichting opgericht. Dit leidde in 1977 in de realisatie van wijkcentrum De Tempel, waaraan bewoners van de Kasbah financieel bijdroegen. Sinds 2013 is op de begane grond het Piet Blom Museum gevestigd. In datzelfde jaar werd de Kasbah aangewezen als gemeentelijk monument. Vijf jaar later startte een grootscheepse renovatie en verduurzaming van het complex, waarbij de bij een eerdere opknapbeurt aangebrachte kunststof kozijnen werden vervangen door houten exemplaren met de oorspronkelijke detaillering en kleuren van Blom. Op de begane grond komen in voormalige winkelruimtes zeven levensloopbestendige woningen, waarvoor de huidige bewoners van het complex bij de toewijzing voorrang hebben.

Waardering

- De Kasbah is van belang als bijzondere architectonische uiting van de drang tot maatschappelijke vernieuwing en het geloof in een maakbare samenleving in de jaren zestig en zeventig.
- Het complex is van belang als gebouwde demonstratie van een andere manier van stedelijk wonen en samenleven.
- Het complex is van belang als een van de uitgevoerde projecten van het programma Experimentele Woningbouw, dat tussen 1968 en 1980 heeft geresulteerd in tienduizend woningen met het predicaat 'experimenteel'.
- Het complex is van belang als sleutelwerk in het oeuvre van architect Piet Blom.

Bronnen

- D. de Jonge, 'Het bijzondere van de "kasbah"', *de architect* 4 (1973) 3, p. 132-135.
- S. Hiddema, *Piet Blom en de kunst van het bouwen*, Groningen 1984.
- J. Hengeveld, *Piet Blom*, s.l., s.a. [2008].
- M. Barzilay, R. Ferwerda, A. Blom, *Experimentele Woningbouw 1968-1980 in Nederland. 64 gerealiseerde woonbeloften*, Rotterdam 2019.
- Wijkcentrum De Tempel, te vinden via www.wijkcentrumdetempel.nl (geraadpleegd 24 mei 2024)
- Museum Piet Blom, te vinden www.pietblommuseum.nl (geraadpleegd 25 mei 2024).
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Eemsmondgebouw, Delfzijl

Adres: Duurswoldlaan 2, 9936HA Farmsum
Architect: Hugo de Gruijter, kunstenaar: Jaap van der Meij
Oplevering: 1973
Categorie: Bestuur en overheidstaken - Kantoorgebouw
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Ordenen

Aan de zuidzijde van de buitenhaven in Delfzijl, naast de oude sluizen naar het Eemskanaal, staat het Eemsmondgebouw. Dit kantoorgebouw werd in 1971-1973 in opdracht van de Rijksgebouwendienst gerealiseerd voor de huisvesting van een aantal rijksdiensten die hun werkterrein op en rond het water hebben.

Aanzicht kopgevel zuidzijde van het Eemsmondgebouw vanaf de ingang van het terrein. Fotograaf Wouter van der Sar.

Het Eemsmondgebouw was onderdeel van de stormachtige ontwikkeling die de Eemsmondregio in deze jaren doormaakte. In de jaren vijftig had de rijksoverheid de regio aangewezen als gebied voor economische ontwikkeling en ontsluiting van Noord-Nederland. In 1958 was het Havenschap Delfzijl opgezet voor de industrialisatie van de stad. Het Rijk subsidieerde kapitaalintensieve basisindustrieën die Delfzijl moesten doen uitgroeien tot een wijdvertakt industrieel complex. De vondst van aardgas in 1959 zorgde voor een verdere stimulans. Met de omlegging van het Eemskanaal werd een nieuw havengebied gerealiseerd. In 1968 begon de aanleg van een diepzeehaven, gevolgd door het Zeehavenkanaal en de Eemshaven voor de steeds groter wordende schepen.

Het bajonetvormige Eemsmondgebouw telde zes bouwlagen met op de begane grond en in de aangrenzende laagbouw werkplaatsen en magazijnen. Deze werden door het Loodswezen gebruikt voor onderhoud en reparatie van zeebakens. Het ontwerp voor dit complex was gemaakt door Hugo de Gruyter, regionaal architect van de Rijksgebouwendienst. Hij had daarbij nauw samengewerkt met kunstenaar Jaap van der Meij, die de vier kopgevels van de hoogbouw over de volle hoogte van respectievelijk 25 en 28 meter en de gevel van de laagbouw voorzag van beeldbepalende betonplastieken

Beklede gevel op de parkeerplaats aan de oostzijde van het Eemsmondgebouw, Farmsum. Fotograaf Wouter van der Sar.

waarmee hij het gebouw een eigen identiteit wilde geven. Deze reliëfs vormen een symbolische voorstelling van stromend water, het wad en de relatie van de mens met de zee: de gevel aan de landzijde verbeeldt de zee, die aan de zeezijde het land. Voor de ingang van het gebouw ontwierp Van der Meij het plastiek 'Koning van de wadden', dat refereert aan een dukdalf. Het Eemsmondgebouw was hiermee het eerste overheidsgebouw waar beeldende kunst en architectuur werkelijk werden geïntegreerd. Een bijzonder onderdeel van het complex is de noodzetel onder de laagbouw: een commandopost voor de lokale Rijkswaterstaat van Delfzijl. Deze behoort tot de zogenaamde pré-Noodzetelplan onderkomens die in de jaren zestig – tijdens de Koude Oorlog – in ons land werden gebouwd. De Eemshaven zou in oorlogssituaties een belangrijke doorvoerplek zijn. De in het Eemsmondgebouw gevestigde waterloopkundige studieafdeling van de Afdeling Landaanwinningswerken bij calamiteiten zou dan in de commandopost en plek kunnen krijgen, evenals enkele aan het havenbedrijf van Delfzijl verbonden instanties. De noodzetel kreeg een standaard interieur dat net als de inventaris nog geheel intact is en behoort tot de meest complete exemplaren in Nederland.

De kantine van de Noodzetel onder het Eemsmondgebouw (ruimte 18) met zicht op ruimte 11 en links het doorgeefluik van de keuken. Fotograaf Wouter van der Sar.

Door de jaren heen zijn het karakter van de rijksdiensten en het gebruik van het Eemsmondgebouw veranderd. Hierdoor verloren veel ruimtes hun bestemming. In 1996-1997 is het gebouw met medewerking van architect De Gruijter gerenoveerd, waarbij het rood in de gevels werd vervangen door blauw en de betonreliëfs zijn schoongemaakt. Tien jaar later hadden de rijksdiensten elders onderdak gevonden. Het gebouw werd verkocht en herontwikkeld als kantoor voor huurders in de dienstverlenende sector. In 2008 kreeg de hoogbouw nieuwe langsgevels in de vorm van een vlechtwerk naar ontwerp van Team 4 Architecten. Hiermee werd gerefereerd aan het traliwerk van gevlochten stalen strippen waarmee zeeboeien worden beschermd tegen het natuurgeweld en de scheepvaart, als een verwijzing naar de oorspronkelijke functie van het Eemsmondgebouw.

Waardering

- Het Eemsmondgebouw is van belang als uitdrukking van de sturende rol van de rijksoverheid bij ruimtelijke ontwikkelingen in ons land, in dit geval van Eemsmondregio als gebied voor economische ontwikkeling en ontsluiting van Noord-Nederland.
- Het gebouw is van belang vanwege zijn situering aan de buitenhaven van Delfzijl, met een directe toegang tot het water en een aanlegplaats voor de vaartuigen die voor het functioneren van de hier oorspronkelijk gevestigde diensten nodig waren.
- Het gebouw is van belang als eerste overheidsgebouw waar beeldende kunst en architectuur werkelijk en op overtuigende wijze zijn geïntegreerd.
- Het gebouw is van belang vanwege de monumentale betonreliëfs, het magnum opus van kunstenaar Jaap van der Meij.
- Het gebouw is van belang vanwege de complete en intacte Koude Oorlog-noodzetel onder de laagbouw.

Bronnen

- *Het Eemsmondgebouw. Kunst en architectuur geïntegreerd*, Ministerie van VROM, Rijksgebouwendienst, Den Haag 1998.
- E. Betten, H. Heerema en S. Vermaat (red.), *Kunst met een opdracht. Jaap van der Meij monumentaal kunstenaar uit de wederopbouw*, Rotterdam 2017.
- K. van Leeuwen, In geval van nood. Ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog, RCE 2020.
- Sleutelwerken Niet weken, maar een paar minuten schuilen in atoombunker Delfzijl Youtube, te vinden via www.youtube.com/watch?v=dNT2WiUCC1Y

Yunus Emre Moskee, Almelo

Adres: Bellavistastraat 30, 7604 AE Almelo
Architect: Gerrit Pelgrum
Oplevering: 1974
Categorie: Religie - Moskee
Verhaallijnen: Welvaart, Vrijheid

De Yunus Emre Moskee in Almelo is vernoemd naar een Turkse mystieke soefi-dichter uit de late middeleeuwen. Het was de eerste Nederlandse moskee met minaret en koepel die niet naar voorbeeld van Nederlandse kerkenbouw werd ontworpen.

De Yunus Emre Moskee. Fotograaf Femke Lockefeer

Het gebouw kent een bijzondere geschiedenis. In de jaren zestig ontstond door ontzuiling, toegenomen vrijheid en de komst van immigranten ruimte voor de uitoefening van andere geloofsleren, waaronder de islamitische. In Almelo vonden veel Turkse gastarbeiders werk in de textielindustrie, onder meer bij Ten Cate. Zij kwamen vooral uit de streek rond Denizli, bekend om zijn textielnijverheid. Zij kregen een gebedsruimte in woonbarakken van dit bedrijf, maar toen deze te klein werd besloot men tot de bouw van een echte moskee op het fabrieksterrein. Het moskeeproject werd in Almelo breed gedragen; in het eerste moskeebestuur zaten de vrouw van de burgemeester en andere vertegenwoordigers uit de burgerij en het bedrijfsleven. Het gebedshuis werd ontworpen door fabrieksarchitect Gerrit Pelgrum. Hij nam als basis een bestaande dorpsmoskee in Turkije en voegde daar op verzoek van de gebruikers een koepel aan toe. Met het oog op het winderige Nederlandse klimaat ontwierp hij een minaret als een stevige fabriekspijp.

Postkaart groeten uit Almelo

Pelgrum reisde naar Turkije om zich te verdiepen in de moskee-architectuur en verwerkte de daar opgedane kennis in zijn ontwerp. Het minaretbalkon werd hoger geplaatst en ook werden de spitsen voor de koepel en de minaret aangekocht. De gemeente was zo onder de indruk van het project dat zij hiervoor een meer centrale en prominente locatie beschikbaar stelde. De welstandscommissie was minder enthousiast; zij betreurde 'een stukje "ansichtkaarten-architectuur"' op deze plek en pleitte voor een gebouw zonder Turkse uiterlijke kenmerken. De gemeente ging hier echter niet in mee.

De moskee werd gebouwd met overheidssubsidie op grond van de Wet Premie Kerkenbouw. Ook Ten Cate betaalde mee, en daarnaast is geld met crowdfunding bijeen gebracht en leverden de arbeiders allemaal een dagloon in. Op 27 januari 1975 werd de moskee feestelijk geopend door minister Boersma van Sociale Zaken, die het gebouw zag als een uitdrukking van de eigen identiteit van de Turkse gemeenschap. De opening werd uitgezonden op de nationale televisie.

Interieur van de Yunus Emre Moskee. Fotograaf Femke Lockefeer.

Groei van de Turkse gemeenschap in Almelo noopte tot een stapsgewijze uitbreiding van de moskee met onder meer een bibliotheek annex gebedsruimte in 1982 door architect Haverkamp. De grootste uitbreiding vond plaats onder leiding van de Turks-Nederlandse architect Mehmet Bedri Sevinçsoy, in 1989 die zich hiervoor liet inspireren door de

Ottomaanse küllýe: een complex van ruimtes rondom de moskee waarin maatschappelijke functies zijn ondergebracht. De 'Witte Moskee' bestaat sindsdien uit een hoger en een lager gedeelte die met elkaar zijn verbonden door een overdekte entree. Binnen is het een betoverend schouwspel van kleur en licht. De betegelde muren hebben geometrische patronen en bloemenmotieven die het paradijs symboliseren, onder de groen gekleurde koepel hangt een grote kroonluchter. Verder zien we de gebruikelijke elementen van een moskee, zoals een versierde kibla-muur die laat zien waar Mekka ligt met in het midden een nis, de mihrab, van waar de imam het gezamenlijke gebed leidt; een verhoogde minbar vanaf waar op vrijdag en op feestdagen wordt gepreikt; en een mehfil van waar wordt opgeroepen tot het gebed.

De Yunus Emre Moskee is sinds 2023 aangesloten bij Het Grootste Museum van Nederland, een initiatief van Museum Catharijneconvent om het historisch erfgoed van gebedshuizen in ons land bekender en toegankelijker te maken. In november 2024 is dichtbij een nieuwe grotere moskee geopend. Voor de oude moskee wordt naar een passende bestemming gezocht. Daarbij moet het verhaal van de Yunus Emre Moskee worden doorverteld, vindt de voorzitter Sengün Türkeri van het lokale bestuur: 'We hebben samen deze moskee gebouwd, met iedereen in Almelo. We zijn er vanaf het begin geweest voor de hele gemeenschap.'

Waardering

- De Yunus Emre Moskee is van belang als uitdrukking van de toegenomen ruimte voor de uitoefening van andere geloofsleren dan de Christelijke vanaf de jaren zestig, als gevolg van ontzuiling, toegenomen vrijheid, economische groei en demografische ontwikkelingen.
- Het gebouw is van belang als uitdrukking van de komst en emancipatie van gastarbeiders naar ons land, in dit geval van Turkse origine.
- Het gebouw is van belang vanwege de bijzondere totstandkoming ervan en de plaats die het vanaf het begin innam binnen de Almelose gemeenschap.
- Het gebouw is van belang als eerste in ons land gebouwde moskee die een minaret en koepel had en niet naar voorbeeld van Nederlandse kerkenbouw werd ontworpen.

Bronnen

- E.R. Roose, *Een Architectuurgeschiedenis van de Yunus Emre Moskee in Almelo*, presentatie december 2023, te vinden via www.researchgate.net/publication/376649661_Een_Architectuurgeschiedenis_van_de_Yunus_Emre_Moskee_in_Almelo
- Yunus Emre Moskee, te vinden via www.grootstemuseum.nl/nl/alle-locaties-en-hun-openingsdagen/yunus-emre-moskee

Blauwe Golven, Arnhem

Adres: Roermondsplein, 6811 JN Arnhem
Kunstenaar: Peter Struycken
Oplevering: 1977
Categorie: Vrije tijd en cultuur - Omgevingskunstwerk
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Vrijheid

Een kunstwerk annex parkeerplaats was indertijd een typologisch novum en is nog steeds enig in zijn soort. Dit unieke omgevingskunstwerk kwam tot stand als integraal onderdeel van de infrastructurele vernieuwingen in Arnhem in de jaren zeventig. In 1977 werd de Roermondspleinbrug (sinds 1987 Nelson Mandelabrug) in gebruik genomen om de binnenstad en Arnhem-Noord te verbinden met het groeiende stadsdeel op de zuidelijke oever van de Nederrijn. De aanleg van de brug vergde ingrijpende aanpassingen van het Roermondsplein. Dit veranderde in een verkeersplein waar de brug aanlandde op de noordelijke oever, met tussen de op- en afritten versplinterde restruimtes.

Detail van Blauwe Golven met de fly-over richting Arnhem-Zuid en de Rijn op de achtergrond. Fotograaf Wouter van der Sar.

Kunstenaar Peter Struycken kreeg in 1974 van de gemeente Arnhem opdracht om het driehoekige gebied onder de op- en afritten 'beeldend' vorm te geven. Deze opdracht maakte deel uit van een omvangrijker project; Struycken ontwierp ook de kademuur ter plekke tot aan de Oude Rijnbrug (sinds 1978 John Frostbrug) en het aangrenzende parkje naast het Provinciehuis. Dat hij deze opdrachten kreeg was niet toevallig. Struycken was in 1964 aangesteld als docent aan de naburige Academie voor Beeldende Kunsten en had samen met Berend Hendriks de studierichting 'Monumentale Vormgeving' gereorganiseerd in de richting van de omgevingsvormgeving. Doel was om met behulp van beeldmiddelen als vorm, kleur, materiaal en maatvoering de leefbaarheid en belevingswaarde van de stedelijke ruimte te optimaliseren. Hiermee stond Struycken aan de wieg van de stroming die de 'Arnhemse School' zou gaan heten. Voor het maaiveld onder de betonnen viaducten van het Roermondsplein ontwierp Struycken een golvend klinkertapijt met diagonale blauwe en witte banen ter grootte van vier voetbalvelden. Dit

zorgde voor visuele samenhang in het gebied en continuïteit tussen de rivier en de verkeerskade. Op dit ritmische golvenpatroon mocht vrij worden geparkeerd.

Relief van Blauwe Golven. Fotograaf Wouter van der Sar.

Dit tot dan toe grootste kunstwerk in de openbare ruimte in Nederland was bedoeld als poëtische tegenhanger van de snelweg met zijn op- en afritten, en herinnerde met zijn blauwe golven aan de Oude Haven die eerder op deze plek de stad met het water had verbonden; met beeldende middelen werd de band hersteld. Tuin- en landschapsarchitect Bob van Vliet ontwierp groene randen langs het golvenveld en een grote ronde fontein in de vorm van een halve bol. Deze fontein vormde een schakel tussen het artificiële beeld van water op het plein en het natuurlijke water in de rivier.

Overzichtsfoto vanaf de 9e etage de blauwe golven op het Roermondsplein in Arnhem. Fotograaf Wouter van der Sar.

Bij de oplevering van Blauwe Golven in 1977 was het enthousiasme groot. Het werk werd al snel een van de bekendste voorbeelden van de omgevingskunst die in de jaren zeventig en tachtig in Nederland in zwang was geraakt en inspireerde veel kunstenaars en kunststudenten. Een jaar na de oplevering mocht echter om veiligheidsredenen niet meer op het kunstwerk worden geparkeerd. Maar toen in 2010 de parkeernood te hoog was, werd het veld voor een deel weer opengesteld. Intussen waren de blauw-witte klinkers dof grijs geworden en was het geheel door langdurig gebrek aan onderhoud verrommeld en vervuild. Geruime tijd waren er serieuze plannen om het kunstwerk te verwijderen en te vervangen door een park. Actie vanuit de Arnhemse gemeenschap voorkwam dit echter.

Nadat Erfgoedvereniging Heemschut, enkele politieke partijen en diverse burgerorganisaties zoals de Werkgroep Behoud Blauwe Golven zich jarenlang hadden ingezet in voor behoud en goed onderhoud van het kunstwerk en studenten van de kunstacademie Artez de discussie hierover tot onderwerp van een onthullende documentaire hadden gemaakt, besloot de gemeenteraad in 2019 Blauwe Golven in ere te herstellen. Er kwamen nieuwe parkeervelden, een urban skate- en BMX-park en een groene wandelpromenade langs de Rijn. De restauratie werd artistiek begeleid door Struycken zelf, terwijl het Bureau Veenbos en Bosch verantwoordelijk was voor het aangepaste ontwerp. Inmiddels liggen er nieuwe witte en blauwe klinkers, is de fontein hersteld en kan men weer op het kunstwerk lopen, fietsen, skaten – én parkeren. Om dat laatste ordelijker te laten verlopen is de breedte van de blauwe en de witte banen aangepast.

Waardering

- Blauwe Golven is een van de belangrijkste en grootste omgevingskunstwerken die in de jaren zeventig in Nederland zijn gerealiseerd, als geslaagd voorbeeld van een nieuwe benadering van kunst in de openbare ruimte die was gericht op het verbeteren van de leefbaarheid van de openbare stedelijke omgeving.
- Het werk is van belang als afspiegeling van het geloof in een maakbare samenleving en de maatschappelijke relevantie van kunst in deze periode.
- Het werk is van belang als creatie van Peter Struycken, nationaal en internationaal gewaardeerd kunstenaar, pionier op het gebied van de computerkunst en een van de meest prominente representanten van de zogenoemde Arnhemse School.
- Het werk heeft ensemblewaarde als onderdeel van een door Struycken ontworpen groter geheel, waartoe ook de kadewand tussen de John Frostbrug en het Roermondsplein en het parkje bij het Provinciehuis horen.
- Het werk heeft zeldzaamheidswaarde als representatief en kenmerkend voorbeeld van de omgevingskunst en een van de weinige nog resterende grootschalige omgevingskunstwerken van Struycken uit deze periode.

Bronnen

- J. Jobse, *Blauwe Golven. Een kunst- en cultuurhistorische waardebeoordeling van het omgevingskunstwerk van Peter Struycken op het Roermondsplein in Arnhem (1974-1977)*, mei 2017.
- S. Vermaat, *Is dit kunst of mag het weg?* RCE 2019, te vinden via www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2019/01/01/is-dit-kunst-of-mag-het-weg
- *Tussen Blauwe Golven en Groene Corridor* documentaire Hans van Houwelingen 2021, Vimeo [164436679].
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Emmauskerk, Nieuwegein

Adres: Merelplein 2, 3435 CC Nieuwegein
Architect: Ton Alberts, kunstenaar: Arnold Hamelberg
Oplevering: 1977
Categorie: Religie - Kerk
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Vrijheid

Volgens architect Leo Heijdenrijk konden kerkgebouwen zich 'met subliem ontworpen alledaagsheid verheffen boven wereldse gebouwen, en in alle eenvoud zelfvertrouwen uitstralen'. Dit gold als uitgangspunt voor het ontwerp van veel nieuwe kerken in de Post 65 periode.

De Emmauskerk. Fotograaf Chris Booms.

De dominante en imposante vorm van het traditionele kerkgebouw paste niet meer. Dit was het ruimtelijke gevolg van de verschuivende plaats van het geloof in de Nederlandse samenleving van de jaren zestig en zeventig. Democratisering, ontzuiling, vrouwenemancipatie en toenemende welvaart en mobiliteit zorgden ervoor dat de kerk, in alle grote denominaties, haar centrale rol in de samenleving verloor. Post 65 kerkgebouwen waren aan de buitenzijde minder als zodanig herkenbaar, werden niet-hiërarchisch vormgegeven en waren toegankelijk en verwelkomend. Ook voor de kerkinterieurs had deze democratiseringsbeweging nogal wat gevolgen. Het imposante altaar werd vervangen door een multifunctionele tafel, en in plaats van op kerkbanken zat men op doodgewone stoelen.

In de Emmauskerk zijn deze uitgangspunten van het nieuwe kerkgebouw duidelijk terug te zien. In 1975 werd gestart met de planvorming voor de kerk, nabij het nieuwe centrum van Nieuwegein en als onderdeel van de (bloemkool)wijk Doorslag. De katholieke parochie wenste een klein, niet-traditioneel kerkgebouw dat zowel voor religieuze diensten als voor andere, niet-kerkelijke bijeenkomsten gebruikt kon worden. Het geheel moest huiselijk, sober en bescheiden zijn.

Architect Ton Alberts (1927-1999) werkte volgens de ideeën van het organisch bouwen. Hij liet zich inspireren door de natuur en stelde de menselijke maat centraal. Alberts werkte voor de Emmauskerk samen met kunstenaar Arnold Hamelberg (1931- 2010).

Kerk interieur met altaar van Emmauskerk. Fotograaf Chris Booms.

Hamelberg was verantwoordelijk voor de symbolische toepassing van de kleur blauw in het interieur, zichtbaar in het dakbeschot van de kerkzaal en het lijnenspel van de kerkvloer. Ook is zijn hand zichtbaar in doorkijkjes en overgangen tussen en entrees tot ruimtes. Alberts en Hamelberg creëerden samen een interieur dat, ondanks de complexe ruimtevorm, sober en bescheiden aandoet. De basis van het interieur bestaat uit twee halve ellipsen die in elkaar grijpen: de hal en de kerkzaal. De hal heeft een verlaagde zitkuil, waar de verbinding naar buiten wordt gemaakt met een groot venster dat uitkijkt op de tuinvijver. De hal biedt toegang tot verschillende multifunctionele ruimtes en zalen.

Stilte centrum. Fotograaf Chris Booms.

Stiltecentrum

De kerkzaal ligt hoger dan de hal en wordt gekarakteriseerd door de nadrukkelijk aanwezige houten spantconstructie van het dak. De zaal kent daarnaast een spannend lichtspel waarbij daglicht op zorgvuldig gekozen plekken de ruimte binnenvalt. Het altaar, in feite een eenvoudige houten ronde tafel, staat centraal in de ruimte. Door de bijzondere lichtinval, de hoogteverschillen en het gebruik van rode baksteen en hout ontstaat een intieme sfeer in de kerkzaal. Tussen de hal en de kerkzaal, op het laagste niveau en daarmee als verdiept hart van de kerk, ligt het stiltecentrum. Met name in dit

deel van de kerk is de organische bouwstijl zichtbaar: het stiltecentrum heeft de vorm van een slakkenhuis en in het interieur zijn de vier natuurlijke elementen (water, vuur, aarde en lucht) verwerkt.

Binnen de Nederlandse architectuur was Ton Alberts een vreemde eend in de bijt. Collega-architecten begrepen doorgaans weinig van zijn antroposofische en soms zweverige denkbeelden. Kerkgangers en het kerkbestuur van de Emmauskerk waren echter blij met het organische ontwerp en de uitwerking van de visie van Alberts in hun kerk. Ze vonden de kerk vooral gezellig. 'Andere kerken zijn kerken van God', aldus pastoor Albers, 'dit is een kerk van mensen'.

Aan het oorspronkelijke ontwerp van Ton Alberts is sinds de bouw van de Emmauskerk weinig veranderd. Ook de relatie tussen het kerkgebouw en de tuin met waterpartij heeft stand gehouden. Ten oosten van de kerk, aan de overkant van de drukke Zuidstedeweg, gebeurt de laatste jaren wel van alles: de Emmauskerk schurkt inmiddels tegen de nieuwe hoogbouw van de wijk City aan. Het gebouw biedt nog steeds onderdak aan de katholieke kerkgemeenschap. Daarnaast maakt de multifunctionele ruimte van de kerk het nog altijd mogelijk dat andere (religieuze én niet-religieuze) groepen van het gebouw gebruik maken.

Waardering

- De Emmauskerk is van belang als architectonische uitdrukking van de democratiseringsbeweging van de jaren zestig en zeventig.
- Het gebouw is van belang vanwege het interieur, waarin de religieuze ontwikkeling van de jaren zeventig zichtbaar is, bijvoorbeeld in de multifunctionele gebruikruimte en het bescheiden liturgische meubilair.
- Het gebouw is van architectonisch belang vanwege de bijzondere en herkenbare vormgeving in de organische bouwstijl en de samenwerking tussen architect Ton Alberts en kunstenaar Arnold Hamelberg.
- Het gebouw is van belang als onderdeel van het oeuvre van architect Ton Alberts, de belangrijkste en meest productieve vertegenwoordiger van het organische bouwen.
- Het gebouw heeft situationele en ensemblewaarde vanwege locatie in de groeikern Nieuwegein: nabij het nog te ontwikkelen stadscentrum, en als onderdeel van de nieuw gebouwde (bloemkool)wijk Doorslag.

Bronnen

- E. van Es, G. van der Graaff en L. Voerman, *Religieuze interieurs in Nederland 1965-1990*, Amersfoort 2022.
- G. Bekaert, *In een of ander huis. Kerkbouw op een keerpunt*, Den Haag 1967.
- E. van Es, G. van der Graaff en L. Voerman, *Post 65 gebedshuizen. Kerken, moskeeën, synagogen en tempels in Nederland 1966-2019*, Amersfoort 2020.
- R. Dettingmeijer, 'De kerk uit het midden: van godshuis tot 'een of ander huis'. Het belang van de kerken in de Wederopbouw', *Bulletin KNOB* (2002), pp. 1-15.
- T. Metz, 'Vormgeven is een morele daad', *NRC Handelsblad* (8-5-1989), p. 2.

Hubertushuis, Amsterdam

Adres: Plantage Middenlaan 33-35, Amsterdam
Architect: Aldo van Eyck
Oplevering: 1981
Categorie: Wonen - gebouw van liefdadigheid
Verhaallijnen: Actie!, vrijheid

Het Hubertushuis is van belang als illustratie van de wijze waarop de verzorgingsstaat vorm kreeg en symbool van de inspanningen voor de emancipatie van ongehuwde moeders. Ook is het een architectonische uitwerking van de filosofie over opvang en begeleiding van alleenstaande ouders en hun kinderen. Voor Aldo van Eyck is het Hubertushuis een architectonische uitdrukking van de belangrijkste thema's in zijn werk.

Hubertushuis in 1980 vlak na de oplevering. Fotograaf Frans Busselmans.

Een belangrijke stap in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat was in 1965 de invoering van de Algemene Bijstandswet (Abw). Hiermee kwam het primaat voor de armenzorg bij de overheid te liggen. Waar de hulp aan behoeftigen voorheen op basis van liefdadigheid werd verzorgd door kerken en particuliere instellingen, werd bijstand nu een recht. Dit had gevolgen voor weldadigheidsinstellingen zoals de Sint Hubertusvereniging, die eind negentiende eeuw was opgericht met als doel 'de redding van Rooms-Katholieke gevallen vrouwen en van Rooms-Katholieke meisjes wier zedelijkheid gevaar loopt'. De vereniging had hiertoe aan de Amsterdamse Prinsengracht een 'doorgangshuis' geopend, dat in 1926 was verhuisd naar de Plantage Middenlaan. In de jaren vijftig had de paternalistische christelijke liefdadigheid plaatsgemaakt voor een meer geseculariseerde aanpak, gevolgd door een nieuwe, pedagogisch geïnspireerde oriëntatie. De Hubertusvereniging werd een instelling voor sociale revalidatie, 'Hubertus' werd een tehuis voor alleenstaande ouders die tijdelijk opvang en begeleiding nodig hadden. Het

bood onderdak aan ouders en hun kinderen, en aan kinderen van elders wonende en werkende alleenstaande ouders. Zij werden op voet van gelijkwaardigheid verzorgd en begeleid door meer dan zestig stafleden. De instelling vormde hiermee een concrete illustratie van de wijze waarop de verzorgingsstaat in deze jaren vorm kreeg.

Begin 1970 kreeg de Hubertusvereniging de mogelijkheid om naast hun twee panden Plantage Middenlaan 33-35 ook nummer 31 te kopen, een voormalige synagoge. Door deze te vervangen door nieuwbouw en de twee negentiende-eeuwse panden te verbouwen, zou de accommodatie aanzienlijk kunnen worden verbeterd en kon een ander deel van de bestaande behuizing, aan de Plantage Kerklaan, worden afgestoten. De ontwerpopgave was in meerdere opzichten dubbel. Het ging om nieuwbouw én verbouw, maar bovendien werd de functie van het huis gekenmerkt door een fundamentele dualiteit: het gebouw moest open zijn, zonder centralistische of hiërarchische structuur, en gesloten om de noodzakelijke beschutting en bescherming te bieden. In de woorden van Addie van Roijen-Wortmann, destijds directrice en bouwcoördinator van de Hubertusvereniging: 'We hebben een dubbele opdracht: we nemen mensen hier op, en op dat moment zeggen we ze: je krijgt van ons veiligheid, bescherming. Je haalt ze uit de maatschappij naar binnen, in beslotenheid. Maar vanaf dat moment gaan we met die mensen werken opdat ze teruggaan naar de maatschappij. Dus dat betekent openheid. Dat lijkt diametraal tegenover elkaar te staan: gesloten en open. Beide elementen zitten heel sterk in ons werk.'

Hubertushuis detail nieuwe gevel. Fotograaf Cees Camel.

De opdracht voor deze nieuw- en verbouw ging naar Aldo van Eyck, die eerder in Amsterdam het Burgerweeshuis en een groot aantal kinderspeelplaatsen had ontworpen. Van Eyck (1918-1999) gold toen al als een belangrijke en – ook internationaal – invloedrijke architect. In 1942 afgestudeerd aan de ETH in Zürich, was hij na de oorlog

toegetreten tot de internationale moderne architectenassociatie CIAM. Met enkele anderen jongeren vormde hij begin jaren vijftig Team X, waarmee zij zich keerden tegen de in hun ogen te analytische en doctrinaire planningsmethoden van hun voorvaders binnen de moderne beweging. Met onder meer Jaap Bakema, Dick Apon en Herman Hertzberger vormde Van Eyck in 1959 de redactie van het tijdschrift Forum. Hun eerste nummer met de titel 'Het verhaal van een andere gedachte' verwoordde en verbeeldde de anti-institutionele en humanistische denkwijze van deze architecten en ontwerpers. Kernpunten waren herstel van de verstoorde relatie tussen de mens en zijn omgeving en opheffing van het onderscheid tussen architectuur en stedenbouw. Deze ideeën vonden in het anti-autoritaire en veranderingsgezinde klimaat van die tijd een vruchtbare voedingsbodem. Zo wordt wel gesproken van een Forumgeneratie die veel invloed heeft gehad op de bouwpraktijk in ons land. Dit uitte zich in een streven naar kleinschaligheid, herkenbaarheid en herbergzaamheid; naar een gebouwde omgeving die was gebaseerd op de menselijke maat en gelegenheid moest bieden voor ontmoeting, verrassing en individuele ontplooiing. Als antwoord op het naoorlogse vraagstuk van het 'grote aantal' wilde Van Eyck polariteiten als groot/klein, veel/weinig, binnen/buiten, individu/collectief en open/gesloten verzoenen tot betekenisvolle 'tweelingfenomenen'. De 'dubbele opdracht' voor het Hubertushuis was hem daarmee op het lijf geschreven.

De stedenbouwkundige context van het ontwerp werd gevormd door de Amsterdamse Plantage: een groene negentiende-eeuwse buurt met een grote verscheidenheid aan bouwtypen. Van Eycks ideeën over 'tweelingfenomenen' tonen zich in het Hubertushuis op alle niveaus. De nieuwbouw voegt zich wat betreft rooilijn, ritme en hoogte in de straatwand, maar onderscheidt zich met regenboogkleuren en grote raamvlakken sterk van de witgepleisterde gevels van de twee bestaande panden. De glasgevels zorgen voor openheid en transparantie, maar wekken door hun vorm ook een indruk van beslotenheid. De duidelijk van elkaar onderscheiden individuele en collectieve ruimtes 'ontmoeten' elkaar in de gangen en de trapruimtes. Door de aanwezigheid van loggia's en erkers neemt de nieuwbouw naar boven in diepte af en komt licht dieper het gebouw binnen, waardoor de wisselwerking tussen binnen en buiten wordt versterkt. Met zijn bijzondere aandacht voor tussenruimtes liet Van Eyck zien dat hij de relaties tussen de functies en activiteiten in het gebouw wilde vormgeven. De ingang van de nieuwbouw ligt terug op een hoger niveau dan de straat en is te bereiken via een aantal treden. Met deze 'drempelzone tussen straat en huis' verwijst Van Eyck naar de oud Hollandse stoep. De volgens een systeem toegepaste regenboogkleuren versterken de dieptewerking, benadrukken de overgangen tussen verschillende ruimtes en markeren tegelijkertijd de identiteit van deze ruimtes ten opzichte van elkaar.

Van Eyck begon met het ontwerp van het Hubertushuis in 1973, de uitvoering liep van 1976 tot 1981. Het interieur van de bestaande panden ontwierp hij samen met zijn vrouw Hannie van Eyck-van Rooijen. Het Hubertushuis werd in 2001 aangewezen als gemeentelijk monument. Nadat er vanaf 2008 een kinderdagverblijf was gehuisvest, werd het in verval geraakte complex acht jaar later door architect Filip Mens herbestemd tot hotel.

Waardering

- Het Hubertushuis is van belang als illustratie van de wijze waarop de verzorgingsstaat in de jaren zestig en zeventig vorm kreeg.
- Het gebouw is van belang als symbool van de inspanningen voor de emancipatie van ongehuwde moeders en als architectonische uitwerking van de filosofie over opvang en begeleiding van alleenstaande ouders en hun kinderen van de Vereniging Hubertus.

- Het gebouw is van belang als architectonische uitdrukking van de belangrijkste thema's in het werk van Aldo van Eyck en als sleutelwerk in het oeuvre van deze architect.
- Het gebouw is van belang als internationaal erkend icoon binnen de na-oorlogse architectuur in Nederland.

Bronnen

- V. Ligtlijn (samenstelling), Aldo van Eyck. Werken, Bussum 1999.
- F. Strauven, Aldo van Eyck. Relativiteit en verbeelding, Amsterdam 1994.
- H. Hertzberger e.a., Aldo van Eyck. Hubertushuis, Amsterdam 1982.
- J. van der Werf/BMZ, Waardestelling Hubertushuis Amsterdam, 2000.
- fiom.nl/zoeken-familie/hubertusvereniging-st-hubertus

De Musketon, Utrecht

Adres: Hondsrug 19, 3524 BP Utrecht
Architect: Peter Strijker
Oplevering: 1984
Categorie: Welzijn – Sociaal-cultureel activiteitscentrum
Verhaallijnen: Welvaart, Groei, Vrijheid

Een musketon is een bepaald soort veiligheidshaak waarmee snel een verbinding kan worden gemaakt. De Musketon werd de naam van het buurtcentrum in de nieuwe Utrechts wijk Lunetten, waarmee 'de verbindende kracht van de gemeenschap' moest worden uitgedrukt. 'Aktiviteitscentrum de Musketon' was een kind van zijn tijd; ontstaan in de hoogtijdagen van het welzijnswerk, tegemoetkomend aan de behoefte aan sociaal-culturele voorzieningen en vrije tijdsbesteding en resultaat van een intensief inspraakproces.

Aktiviteitscentrum de Musketon. Fotograaf Wouter van der Sar.

De nieuwe woonwijk Lunetten aan de zuidooststrand van Utrecht moest een 'toekomstwijk' worden. Anders dan bij de naoorlogse wederopbouwwijken die vooral waren gericht op het efficiënt oplossen van de woningnood, stond hier de optimale levenskwaliteit centraal. Toekomstige bewoners kregen op alle niveaus inspraak, van het bestemmingsplan tot de indeling van hun huis. Dit resulteerde in een gevarieerde wijk met veel groen en water, cultuurhistorische relictten als verbindende elementen, weinig hoogbouw, een afwisselend stratenpatroon en verschillende typen woningen met een hoge kwaliteit. Lunetten werd gebouwd tussen 1976 en 1984 en kreeg een centrum met uiteenlopende buurtvoorzieningen. Vanaf het begin was duidelijk dat hier ook een activiteitscentrum moest komen en dat de bewoners hier nauw bij betrokken zouden worden. Dergelijke sociaal-culturele centra werden in de loop van de jaren zeventig steeds meer een vast onderdeel van nieuwbouwwijken. Het in 1984 geopende multifunctionele centrum de Musketon bood onderdak aan een bibliotheek, kinderdagverblijf, peuterspeelzaal, speeltheek, jongerencentrum, buurthuis, bejaardentrefpunt en een theaterzaal. Het was volgens de betrokkenen 'het neusje van de zalm' op het gebied van welzijnscentra.

Overloop op de 1e verdieping. Fotograaf wouter van der Sar.

Om aan de steeds wisselende wensen van gemeente en gebruikers tegemoet te komen - en binnen het door de economische crisis inmiddels geslonken bouwbudget te blijven - ontwierp architect Peter Strijker een flexibel en efficiënt gebouw op basis van een rasterstructuur. Hierin herkennen we een structuralistische ontwerpopvatting. Het casco bestaat uit prefab betonnen elementen met rechte of segmentvormige gevelopeningen. Deze zijn opengelaten of ingevuld met houten of glazen puien, in het zicht gelaten lichtgrijze baksteen, erkers of terugliggende puien. De variatie in gevelgeleding en dakvorm en de ingetogen differentiatie in het metselwerk zorgen voor een rijke, speelse en tegelijkertijd pretentieloze architectuur met een laagdrempelig karakter. Alle ruimtes zijn toegankelijk via een semi-openbare binnenstraat, die fungeert als centrale ontmoetingsruimte.

Het kunstwerk van Willem Lenssinck. Fotograaf Wouter van der Sar.

Centraal in deze binnenstraat bevindt zich een bijna twintig meter lang tegeltableau van Willem Lenssinck, dat de transformatie van polder naar nieuwbouwwijk, inclusief een plattegrond van de Musketon, verbeeldt. Gebruikers en bewoners waren ook betrokken bij de inrichting van de openbare ruimte rond het gebouw. Voor de ingang staat een door Johan Wagenaar ontworpen vijf meter hoge monumentale sculptuur van een sterk vereenvoudigde musketon.

Vanaf het begin was de Musketon een doorslaand succes en werd druk gebruik gemaakt van de voorzieningen. Het theater moest zich na een aantal jaar zelfs beperken tot wijkactiviteiten omdat de Utrechtse Schouwburg de programmering als te concurrerend ervoer. In de loop der tijd heeft het complex een aantal aanpassingen ondergaan, maar de Musketon heeft nog steeds een belangrijke functie in de buurt met veel betrokken

vrijwilligers. Bewoners en gebruikers, verenigd in Platform Samen Musketon, zetten zich in voor behoud van het karakter van dit unieke complex, dat in 2024 vanwege zijn cultuurhistorische waarde op de gemeentelijke monumentenlijst is geplaatst.

De theaterzaal. Fotograaf Wouter van der Sar.

Waardering

- De Musketon is van belang als symbool van de democratiseringsbeweging en de tendens tot maatschappelijke participatie in deze periode.
- Het gebouw is van belang als sociaal-cultureel hart van een kwalitatief hoogwaardige uitbreidingswijk die met inspraak tot stand kwam en brak met de ontwerpprincipes van de wederopbouwwijken.
- Het gebouw is van belang als voorbeeld van een gemeenschapscentrum dat alle karakteristieken heeft van het structuralisme en de bijbehorende opvattingen over het mengen van (buurt)functies en de nadruk op ontmoeting.
- Het gebouw is van belang vanwege het feit dat het nog steeds als sociaal-cultureel centrum functioneert, met een actieve betrokkenheid van bewoners en gebruikers.

Bronnen

- M. Brinkman, *Lunetten. Een geschiedenis van een Utrechtse nieuwbouwwijk*, Utrecht 2004.
- *De Musketon, Utrecht. Bouwhistorische quickscan, waardestelling & transformatieadvies*, Het Oversticht, Zwolle 2021.
- E. Smit, 'De Musketon, verbindend element in Lunetten', *Tijdschrift Oud-Utrecht* augustus 2021, p. 22-26.
- Transformatie De Musketon. Tegeltabelau Willem Lenssinck, ABKV Culturele Zaken Utrecht, maart 2021.
- A. den Boer, "De Musketon in Utrecht – Peter Strijker", *de Architect* 17-3-2022, gezien 11-2-2024 at www.dearchitect.nl/269078/de-musketon-in-utrecht-peter-strijker.
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Station Lelystad Centrum

Adres: Stationsplein 9, 8232 DL Lelystad
Architect: Peter Kilsdonk, constructeur: László Vákár
Oplevering: 1988
Categorie: Techniek en infrastructuur - Treinstation
Verhaallijnen: Groei, Vrijheid, Ordenen

In NS-Station Lelystad Centrum komen twee ontwikkelingen bij elkaar: enerzijds de aanleg van een aantal nieuwe spoorverbindingen in ons land, en anderzijds een nieuw architectonisch elan in het ontwerp van de stations. Rond 1980 bestond in de politiek en de samenleving, ondanks de snelle groei van het autoverkeer, een nieuw geloof in de toekomst van het railvervoer. Dit uitte zich in de aanleg van onder meer de Flevolijn.

Station Lelystad Centrum. Fotograaf Jarno Pors.

Oostelijk Flevoland was in 1957 drooggelegd, Zuidelijk Flevoland elf jaar later. De grootste steden die op dit nieuwe land tot ontwikkeling kwamen waren respectievelijk Lelystad en Almere. De bouw van Lelystad begon in 1965, twee jaar later arriveerden de eerste bewoners. De ontwikkeling van de stad kwam echter traag op gang, vooral doordat de verbindingen met het oude land jarenlang slecht waren. Pas in 1985 was de A6 gereed, de snelweg tussen de knooppunten Muiderberg en Joure waarmee Almere en Lelystad werden ontsloten. Op dat moment was de aanleg van een spoorlijn in volle gang. In 1988 opende de Flevolijn tussen Weesp en Lelystad, met drie stations in Almere en één in Lelystad.

Al deze stations waren ontworpen door Peter Kilsdonk. Hij maakte deel uit van een nieuwe generatie architecten die zorgde voor een stilistische omslag in het stationsontwerp, waarbij de nadruk meer dan in de jaren daarvoor kwam te liggen op de architectonische kwaliteit van het stationsgebouw. De NS-directie beschouwde goede vormgeving als een marketinginstrument, dat ook stimulerend zou werken op het kwaliteitsbesef van de hele onderneming.

Zij verwachtte van de hiervoor aangetrokken jonge architecten dat zij 'de binnen- en buitenlandse avant-garde op het gebied van architectuur, beeldende kunst en stedenbouw zouden volgen en bestuderen, mede om hun creativiteit in de meest ruime zin te ontwikkelen en op peil te houden'.

Station Lelystad Centrum. Fotograaf Jarno Pors.

Men streefde naar diversiteit zonder standaardoplossingen, een herkenbare huisstijl wat betreft perronmeubilair en bewegwijzering, en sociale veiligheid in en rond de stations.

Bij de bouw van de nieuwe stations was het enkele decennia eerder ontwikkelde parapluconcept een bron van inspiratie. Hierbij is de stationskap de belangrijkste architectonische component, die het bouwwerk symbolisch identiteit verschaft, alle voorzieningen overkoepelt en het station verbindt met zijn omgeving. Station Lelystad Centrum is, net als station Almere Centrum, hiervan een uitbundig voorbeeld. Beide zijn viaductstations, met onder de zes meter boven polderniveau gelegen sporen een grote hal annex voetgangerspassage die van twee zijden bereikbaar is. In Lelystad is over dit spoorviaduct een volledig glazen overkapping gevouwen. De draagconstructie van de 143 meter lange kap, ontwikkeld door ontwerpend constructeur László Vákár, bestaat uit een rood gemoffeld ruimtevakwerk, op de perrons gedragen door vier ondersteuning in de vorm van een vlinderdas.

Detail constructie. Fotograaf Jarno Pors.

Overvloedig daglicht, grote vides tussen hal en perrons, geheel glazen abri's en heldere kleuren moeten de reiziger een aangenaam gevoel geven. Die kleuren hebben een relatie met functionaliteit: rood voor de constructieve elementen, groen voor speakers en lampen, blauw voor regenafvoer, wit voor leidingen. Midden in de stationshal staat het kunstwerk 'Gelede pagode' van Jan Jacobs Mulder, een pijlvormige constructie van gelakt cortenstaal die met zijn hoogte van elf meter door een vide heen steekt en zo de visuele relatie tussen hal- en perronniveau versterkt.

De bijzonder vormgegeven combinatie van constructie, architectuur, beeldende kunst, licht en kleur maken station Lelystad Centrum tot een belangrijk voorbeeld van de nieuwe generatie stations van de jaren tachtig, die ook internationaal veel waardering oogstten. In 2008-2011 werd het station met twee extra sporen verdubbeld ten behoeve van de Hanzelijn, waarmee de Flevolijn werd doorgetrokken naar Zwolle. Met deze voorziene uitbreiding door architect Tjerk van de Lune had Peter Kilsdonk in zijn ontwerp al rekening gehouden.

Waardering

- Station Lelystad Centrum is van belang als symbool van de aanleg, groei en ontsluiting van de nieuwe steden in de Flevopolder.
- Het gebouw is van belang als illustratie van het hernieuwde architectonische zelfvertrouwen van de NS in de jaren tachtig.
- Het gebouw is van belang als zuiver voorbeeld van de hightech stations die vanaf de jaren tachtig door een nieuwe generatie architecten werden ontworpen.
- Het gebouw is door de combinatie van constructie, architectuur, beeldende kunst, licht en kleur van belang als hoogtepunt binnen het oeuvre van architect Peter Kilsdonk en ontwerpend constructeur László Vákár.

Bronnen

- C. Douma, *Stationsarchitectuur in Nederland 1938-1998*, Zutphen 1998.
- *De Collectie. Bijzondere stationsgebouwen in Nederland*, Rotterdam 2009.
- Bekijk alle beelden op beeldbank.cultureelerfgoed.nl

Colofon

Aanwijzingsprogramma
Post 65 rijksmonumenten

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2025

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl
info@cultureelerfgoed.nl